

Iwan Monolatij, Marta Walak

UKRAIŃSKA I BIAŁORUSKA IDEA PAŃSTWOWA – PRÓBY URZECZYWISTNIENIA

1. Ukraina

Chociaż do 1914 roku Ukraina i Ukraińcy istnieli w planach państw europejskich (w szczególności Austro–Węgier i Niemiec), a także Rosji (plany odnośnie Galicji), to jednak zostały one odkryte w kontekście globalnej polityki dopiero w trakcie I wojny światowej. Przed jej wybuchem ziemie ukraińskie już od ponad stu lat były podzielone pomiędzy dwa imperia – Habsburgów i Romanowów. Ukraiński ruch nacjonalistyczny w każdym z tych państw, formułując swoje hasła polityczne i zadania na przyszłość, próbował jednocześnie wznieść się ponad swoje wewnętrzne podziały i pokonać zewnętrzne niekorzystne uwarunkowania¹.

W 1900 roku na dwóch przeciwległych krańcach Ukrainy patriotycznie nastrojona młodzież ukraińska ujawniła swoje dążenie do niezawisłości Ukrainy jako narodowego ideału. W Charkowie Mykoła Michnowski na tajnych zebraniach młodzieży ogłosił referat *Niezawisła Ukraina*, w którym po raz pierwszy wyraził polityczne credo: „Jedna, jedyna, niepodzielna, wolna, niezawisła Ukraina od Karpat aż do Kaukazu”. W tym samym roku we Lwowie zgromadzenie ukraińskich studentów przyjęło rezolucję: „Najwyższym celem narodowo-politycznych dążeń całej młodzieży jest niezawisła Ukraina”. Trzeba wskazać, że to właśnie lwowskie zgromadzenie studentów po raz pierwszy na ziemiach ukraińskich publicznie ogłosiło dążenie do utworzenia niezawisłego, wolnego i zjednoczonego państwa ukraińskiego².

¹ С. Віднянський, *Велика війна як прояв кризи європейської цивілізації: До 90-річчя початку Першої світової війни*, „Дзеркало тижня”, 2004, № 30, s. 5–7.

² I. Monolatij, *Ukraińscy Strzelcy Siczowi 1914–1918*, Warszawa 2011, s. 6.

Początkiem ukraińskiego ruchu narodowo-wojskowego w XX wieku stał się krajowy zlot, w 100-lecie urodzin Tarasa Szewczenki, który odbył się 28 VI 1914 roku we Lwowie. Zlot zbiegł się z zamachem na następcę tronu Austro–Węgier Franciszka Ferdynanda i jego żonę Zofię. W zlocie udział wzięło 12 500 osób, reprezentujących 120 177 członków 2 166 strzeleckich, siczowo-sokolich i płastowych organizacji działających w Galicji. Jeden z uczestników, Mykola Ugrin-Bezgrisznyj pisał: „Entuzjazm [jest] wielki. [...] Każdy zrozumiał, że oto rozpoczyna się nowa epoka w historii całej Ukrainy. Od 1775 roku oto naród ukraiński szykuje się do decydującego boju o wolność Ukrainy z orężem w dłoni”³.

W dniu 2 VIII 1914 roku główni ukraińscy politycy Galicji i Bukowiny powołali międzypartyjną organizację – Główną Ukraińską Radę (GUR). W jej programie przewidywano utworzenie niepodległego państwa ukraińskiego na terytorium Ukrainy, Naddnieprza i narodowo-terytorialną autonomię ukraińskich ziem Austro–Węgier. W celu formowania wojskowych oddziałów ochotników ukraińskich, we Lwowie 4 VIII 1914 roku została utworzona Główna Bojowa Uprawa (w późniejszym okresie – Ukraińska Bojowa Rada Uprawa, UBU). Tegoż dnia we Lwowie został utworzony Związek Wyzwolenia Ukrainy (ZWU) – organizacja polityczna Ukraińców–emigrantów z Rosji dla propagowania idei niezależności Ukrainy. Dlatego dnia 25 sierpnia ZWU ogłosił odezwę *An die offentliche Meinungs Europas (Do publicznej opinii Europy)*, w której stwierdzono, że jedyną obroną dla Europy przed agresją Rosji może być niepodległe państwo ukraińskie a jego utworzenie jest niezbędne dla ustalenia równowagi politycznej i pokojowego rozwoju Europy⁴.

Już 7 VIII 1914 roku ukraińscy politycy nawoływali: „Rozszerza się pożar wojny, w którym pękną okowy, uciskające zniewolone narody. W tym pożarze wykuwa się przyszłość Ukrainy. Ukraińska Bojowa Uprawa staje się jednolitym dowództwem organizacji ukraińskich ochotników, która otrzymuje nazwę Ukraińskich Strzelców Siczowych. Ukraiński Narodzie!.. Do broni!.. Z orężem w dłoni uderzymy na odwiecznego naszego wroga, na carat! Z bronią w rękę będziemy walczyć o nasze prawa, honor i przyszłość!”⁵.

³ *Ibidem*, s. 20.

⁴ Ю. Назарук, *Діяльність Союзу Визволення України в Австро-Угорщині на початку Першої світової війни*, [w:] *Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość*, t. 1, red. I. Sibiniak, Toruń–Kijów 2002, s. 366.

⁵ I. Monolati, *Ukraińscy Strzelcy Siczowi...*, s. 21.

W ciągu trzech tygodni do Ukraińskich Strzelców Siczowych napłynęło około 28 000 osób, reprezentujących wszystkie warstwy społeczne i zawody. Ilościowy skład tej formacji ograniczono do 2 500 ludzi. Dopiero 3 IX 1914 roku w Stryju odbyła się uroczysta przysięga na wierność państwu, pod którego sztandarami strzelcy mieli ruszyć do boju za wolność swojego ojczyzestego kraju. Oprócz niej, strzelcy złożyli inną, o wiele bardziej ważną przysięgę swojemu narodowi: „Ja ..., Ukraiński Strzelec Siczowy, przysięgam ukraińskim kniaziom, hetmanom, Zaporoskiej Siczy, mogiłam i całej Ukrainie, że wiernie będę służyć Ojczyźnie, będę bronić jej przed wrogami, będę walczyć o honor oręża ukraińskiego do ostatniej kropli krwi. Tak mi, Panie Boże i Archaniele Michale dopomóżcie. Amen”⁶. Tak więc za datę narodzin Legionu USS jest uznawany dzień 3 IX 1914 roku. Od tego czasu z Legionem USS była związana praca, ukierunkowana na obudzenie i umocnienie wśród ludności ukraińskiej poczucia narodowej godności oraz idei zjednoczenia ziem ukraińskich⁷.

Jednak w okresie I wojny światowej Ukraińcy zaniedbali promocję swoich aspiracji narodowych wśród państw Ententy. Żyjący w granicach rosyjskiego imperium do jesieni 1917 roku rozważali zakres swobód narodowych, jakie miał im zapewnić związek z nową demokratyczną Rosją. Także ukraińscy poddani Habsburgów nie wykazywali aktywności poza granicami Austro-Węgier. Z lojalności wobec tronu czynili argument na rzecz wyodrębnienia Galicji Wschodniej w kraj koronny⁸.

Po rewolucji lutowej, kiedy upadł carat w Rosji, na Ukrainie Nadnieprzańskiej ukraiński ruch narodowy nabrał wówczas rozmachu. Już na początku marca 1917 roku z inicjatywy Spółki Ukraińskich Postępowców została założona ogólnoukraińska organizacja społeczna – Ukraińska Centralna Rada (UCR), która stała się jedynym przedstawicielskim organem parlamentarnego typu, wokół którego kumulowały się działania zjednoczeniowe Ukraińców różnych przekonań politycznych. Na początku kwietnia 1917 roku odbył się Ukraiński Narodowy Kongres, który uzupełnił Centralną Radę. Był utworzony Wykonawczy Komitet Rady (z czasem – Mała Rada), który stał się swoistym rządem na Ukrainie. Głównym politycznym celem Kongresu była walka o osiągnięcie autonomii Ukrainy w składzie federalnej demokratycznej

⁶ *Ibidem*, s. 27.

⁷ G. Skrukwa, *Formacje wojskowe ukraińskiej „rewolucji narodowej” 1914–1921*, Toruń 2008, s. 52.

⁸ І. Монолатій, *Разом, але майже окремо: Взаємодія етнополітичних акторів на західноукраїнських землях у 1867–1914 рр.*, Івано-Франківськ 2010, s. 220–221.

Rosji. Jednak postulaty niepodległości Ukrainy i utworzenia niezależnego państwa były wysuwane tylko przez oddzielnych działaczy i grupy. Podkreślić trzeba, że większość ukraińskich partii politycznych i ich liderów, stała na stanowisko autonomii Ukrainy⁹.

Proces odrodzenia narodowego objął również wojsko. Rozpoczął się proces organizowania oddzielnych ukraińskich formacji, które oświadczały, że wspierają władze UCR. Pierwszy ukraiński pułk im. Bohdana Chmielnickiego był sformowany na początku 1917 roku. Już w październiku tego roku pod bronią znalazło się blisko 3 mln. żołnierzy-Ukraińców. Główne decyzje pierwszego i drugiego ukraińskiego zjazdu wojskowego wzmocniły proces tworzenia ukraińskich oddziałów wojskowych i stały się istotnym wsparciem działalności politycznej Centralnej Rady.

W dniu 23 VI 1917 roku Centralna Rada wydała swój pierwszy Uniwersał, który faktycznie ogłaszał autonomię życia politycznego na Ukrainie – „od tego dnia sami będziemy tworzyć swoje życie”¹⁰. Jednocześnie został utworzony rząd – Sekretariat Generalny. Ten krok Centralnej Rady wywoływał niepokój i irytację Rządu Tymczasowego i większości rosyjskich partii politycznych. Po rozmowach z delegacją rządową i szalonej kampanii „presji” Centralna Rada faktycznie odwołała swoje zamiary bezwzględnego wprowadzenia autonomii, o czym zawiadomiła w swoim drugim Uniwersale w dniu 16 VII 1917 roku¹¹. Zatem Rząd Tymczasowy uznał jurysdykcję Sekretariatu Generalnego tylko w granicach guberni kijowskiej, wołyńskiej, podolskiej, czernihowskiej i połtawskiej¹². To był początek rozczarowywania mas ludowych działalnością Centralnej Rady. Najuboższe warstwy społeczeństwa z niecierpliwością czekały na zdecydowane kroki w sprawie autonomii Ukrainy (państwa ukraińskiego). Tymczasem przeważająca większość rosyjskich polityków była przeciwko ukraińskim tendencjom separatystycznym, upatrując w nich zagrożenie dla terytorialnej całości Rosji. Jednocześnie bolszewicy w teorii podtrzymywali demokratyczne pragnienia UCR, to jednak w prak-

⁹ С. Шаповалов, *Державотворча діяльність Центральної Ради зі встановлення цивільного і військового апарату після повалення самодержавства (березень–грудень 1917 р.)*, [w:] *Держава і армія (Вісник Національного Університету «Львівська Політехніка»)*, ред. Л. Дещинський, Львів 2009, № 652, s. 175–176.

¹⁰ Strona internetowa [dalej: SI] Rady Najwyższej Ukrainy, <http://zakon3.rada.gov.ua>, „(I) Універсал Української Центральної Ради до українського народу й поза Україною сушого”, s. 1, inf. z 28 VI 2012.

¹¹ SI Rady Najwyższej Ukrainy, <http://zakon3.rada.gov.ua>, „(II) Універсал Української Центральної Ради”, s. 1, inf. z 28 VI 2012.

¹² М. Дністрянський, *Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики*, Львів 2006, s. 150–151.

tyce rozpatrywano ruch ukraiński tylko jako jeden z czynników, który należy wykorzystać w walce przeciwko rządowi. Rosnąca anarchia i osłabienie władzy Rządu Tymczasowego powodowało, że bolszewicy zdobywali coraz większe rzesze zwolenników. Demagogia stosowana przez nich utwierdzała ich sympatyków w poglądzie, iż tylko oni są w stanie doprowadzić do szybkiego zakończenia wojny oraz bezzwłocznego pokoju. Głoszono także hasło przekazania ziemi chłopom, zakładów i fabryk pracownikom a politycznej władzy – radom deputowanych.

Jednak Centralna Rada nie dopuściła do przejścia władzy przez frakcję bolszewików i ogłosiła się najwyższą władzą na Ukrainie. W dniu 20 XI 1917 roku ogłosiła swój trzeci Uniwersał, w którym proklamowała utworzenie Ukraińskiej Republiki Ludowej (URL) – organizmu odrębnego od Rosji zasadniczej, chociaż pozostającego częścią państwa rosyjskiego na zasadzie federacji. W dokumencie ogłoszono przekazanie całej ziemi chłopom, ustanowiono ośmiogodzinny dzień pracy, zniesiono karę śmierci i ogłoszono amnestię dla skazanych za przestępstwa polityczne. Zapowiedziano również wprowadzenie kontroli państwowej nad przemysłem (jednak bez jego nacjonalizacji), reformę sądownictwa i rozszerzenie kompetencji samorządu terytorialnego. Zadeklarowano też poszanowanie wolności słowa, druku, wyznania, zebrań, stowarzyszeń, strajków, nietykalności osobistej, nienaruszalności mieszkania oraz prawo do posługiwania się językami miejscowymi w kontaktach z władzami wszystkich szczebli. Obiecano również wprowadzenie autonomii osobistej dla członków mniejszości narodowych, z których wymieniono trzy: wielkoruską (rosyjską), żydowską i polską¹³.

Zarazem przywódcy Centralnej Rady nie odważyli się na ogłoszenie samodzielności Ukrainy. Takie zachowanie było wynikiem dominacji w świadomości politycznej większości polityków ukraińskich federalistyczno-autonomistycznych koncepcji, ale też braku konsekwentnego państwowego światopoglądu¹⁴. W szczególności wyniki wyborów do Zebrania Założycielskiego w listopadzie 1917 roku przekonująco świadczyły o przewadze ukraińskich politycznych partii, które otrzymały najwięcej, bo 70 proc. oddanych głosów, podczas gdy bolszewicy tylko 10 proc. Jednak organizacje bolszewickie na Ukrainie wzmacniały swoją pozycję polityczną. Sprzyjał temu trendowi

¹³ SI Rady Najwyższej Ukrainy, <http://zakon3.rada.gov.ua>, „(III) Універсал Української Центральної Ради”, s. 1, inf. z 28 VI 2012.

¹⁴ В. Верстюк, Т. Осташко, *Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник*, Київ 1998, s. 6.

przede wszystkim brak decyzji Centralnej Rady, między innymi w zakresie polityki agrarnej, zawarcia pokoju i kwestii wojskowej¹⁵. Nie zważając na niepowodzenie na Zjeździe Rad Delegatów Chłopskich, Żołnierskich i Robotniczych w Kijowie (17 XII 1917 roku), zwołanego w celu likwidacji Centralnej Rady, jego delegaci (bolszewicy) przejechali do Charkowa i ogłosili powstanie Ukraińskiej Republiki Radzieckiej. Działania rządu charkowskiego były w pełni sterowane z Petersburga. Oddziałom bolszewickim wydano rozkaz marszu na Kijów, tym samym Rosja radziecka *de facto* wypowiedziała wojnę Ukrainie¹⁶.

W takiej sytuacji jedynym ratunkiem zapobiegającym ustanowieniu bolszewicko-rosyjskiej władzy na Ukrainie, było zawarcie pokoju z państwami centralnymi i otrzymanie od nich wojskowego i politycznego poparcia. Jednakże w celu prowadzenia pełnoprawnych rozmów i zawarcia pokoju potrzebowano niezawisłego statusu Ukrainy. W takich warunkach w dniu 22 I 1918 roku UCR ogłosiła swój czwarty Uniwersał zarazem *Deklarację niepodległości Ukrainy*: „[...] od dzisiaj Ukraińska Republika Ludowa staje się niepodległym, od nikogo niezależnym, wolnym, suwerennym Państwem Narodu Ukraińskiego”¹⁷. Po ogłoszeniu tego Uniwersału autonomizm stał się tylko historią ukraińskiej myśli politycznej, zwolniwszy miejsce w realnym politycznym życiu dla idei suwerennego państwa ukraińskiego. W szczególności zaś idea samodzielności stała się głównym kierunkiem ukraińskiego ruchu wyzwolenczego.

W obliczu nacierających wojsk bolszewickich, ostatnią nadzieją na utrzymanie władzy było dla Centralnej Rady uzyskanie pomocy z zewnątrz. W dniu 9 II 1918 roku doszło do podpisania traktatu brzeskiego pomiędzy URL a Niemcami, Austro–Węgrami, Turcją i Bułgarią. Na jego mocy ustalono granicę między URL a Austro–Węgrami, którą stała się dawna granica między monarchią habsburską a Rosją. Sojusznicy uznali URL za państwo samodzielne. W myśl porozumienia ustalili z nim stosunki dyplomatyczne, a także zobowiązali się prowadzić wzajemny handel towarami. Takie rozwiązanie dla Ukrainy oznaczało dostarczenie milionów pudów¹⁸ produkcji agrarnej dla Niemiec i ich sojuszników. Dodatkowymi warunkami traktatu

¹⁵ Ю. Терещенко, І. Срібняк, *Історія України від найдавніших часів до утвердження незалежної держави: Навчальний посібник*, Київ 2003, s. 64.

¹⁶ Я. Тинченко, *Перша українсько-більшовицька війна (серпень 1917–березень 1918)*, Київ–Львів 1996, s. 15–24.

¹⁷ SI Rady Najwyższej Ukrainy, <http://zakon3.rada.gov.ua>, „(IV) Універсал Української Центральної Ради”, s. 1, inf. z 28 VI 2012.

¹⁸ Pud był rosyjską miarą wagi – 16,38 kg, funt – 0,453 kg.

brzeskiego były organizacja zbrojnej pomocy dla URL w walce z bolszewikami oraz miliardowa pożyczka¹⁹. Podpisanie traktatu, a następnie wkroczenie ponad 450-tysięcznej armii niemieckiej i austro-węgierskiej na Ukrainę umożliwiło rządowi ukraińskiemu i Centralnej Radzie powrót do Kijowa. Armie sojuszników podzieliły Ukrainę na strefy wpływów (północną – niemiecką i południową – austro-węgierską), nadmiernie eksploatując ją gospodarczo. Rząd nie miał realnej siły, żeby przeciwstawić się Niemcom, którzy zachowywali się jak okupanci, ingerując coraz mocniej w sprawy należące do jurysdykcji państwa ukraińskiego. Strona niemiecka prowadziła aresztowania bez zgody władz ukraińskich, sądziła i wykonywała wyroki na obywatelach Ukrainy²⁰.

Tym bezprawnym działaniom nie mogły zapobiec władze ukraińskie. Same były zbyt osłabione przez wewnętrzne konflikty polityczne destabilizujące pracę Centralnej Rady oraz powodujące kryzysy rządowe. W tym czasie na scenie politycznej coraz wyraźniej uaktywniały się siły konserwatywne, wśród których można wymienić: Ukraińską Ludową Gromadę, Ukraińską Demokratyczno-Rolniczą Partię, Związek Rolnych Właścicieli. Siły te pragnęły wstrzymania „socjalistycznych eksperymentów” Centralnej Rady, wznowienia wszystkich praw prywatnej własności i utworzenia mocnej władzy państwowej, która wspierałaby się na historycznej tradycji ukraińskiej.

W takiej skomplikowanej sytuacji na swoim ostatnim posiedzeniu 29 IV 1918 roku Centralna Rada zaakceptowała konstytucję URL *Statut o ustroju państwowym, prawach i wolnościach w Ukraińskiej Republice Ludowej*. Władza należała do narodu – tak precyzował ów dokument. Za źródło władzy uznawano naród, a Ogólnonarodowe Zebrania Ukrainy za najwyższą władzę prawodawczą w państwie, wybieraną w wyborach ogólnych, równych, bezpośrednich, tajnych i proporcjonalnych. Ustrój URL określono jako parlamentarną republikę. Najwyższy funkcjonariusz URL, czyli głowa Ogólnonarodowego Zebrania według konstytucji powinien wykonywać „całe czynności, związane z przedstawicielstwem Republiki”. Konstytucja gwarantowała wszystkim obywatelom URL równość i prawa polityczne, natomiast mniejszości narodowe, takie jak Żydzi, Rosjanie, Polacy, otrzymywały naro-

¹⁹ О. Курасв, *Політика Німеччини й Австро-Угорщини в Першій світовій війні: український напрям*, Київ 2009, s. 244.

²⁰ *Ibidem*, s. 272–281.

dowo-osobistą autonomię. URL znosiła karę śmierci²¹, ale z realizacją tych postanowień było gorzej. Następnego dnia 29 IV 1918 roku odbywający się w Kijowie zjazd włościański obwołał głową państwa ukraińskiego byłego generała armii carskiej Pawła Skoropadskiego. Ten natychmiast ogłosił się dyktatorem z tytułem hetmana Ukrainy. Następnie proklamował uroczyście powstanie Państwa Ukraińskiego, potocznie zwanego Hetmanatem. Przy pomocy oddziału wojsk niemieckich dokonano aresztowania rządu i rozpędzono Centralną Radę. Unieważniono wszystkie ustawy UCR, zamiast Ukraińskiej Republiki Ludowej ogłoszono powstanie Państwa Ukraińskiego. *Ustawa o tymczasowym ustroju państwowym Ukrainy* oddawała hetmanowi pełnię władzy wykonawczej i prawodawczej. To on gwarantował prawo do własności prywatnej i ogłaszał wybory do przyszłego Sejmu Ukraińskiego²².

Nie zważając na przeciwdziałanie tak ukraińskich, jak i wielu rosyjskich partii, które upatrywały w ukraińskim państwie tylko przyczółek dla odbudowy „jedynej i niepodzielnej Rosji”, hetmański rząd zrealizował szereg ważnych państwowotwórczych kroków. Do sukcesów tego rządu można zaliczyć utworzenie aparatu państwowo-administracyjnego i nawiązanie stosunków dyplomatycznych. Uznanie władzy hetmana *de iure* zostało dokonane najpierw przez Niemcy i Austro–Węgry w Kijowie już 2 V 1918 roku. Kilka dni później zrobiły to Bułgaria i Turcja. Swoich przedstawicieli przysłały do Kijowa również Dania, Persja, Grecja, Norwegia, Szwecja, Włochy, Szwajcaria. Taka postawa wielu państw oznaczała faktyczne uznanie ukraińskiego państwa. Rada Regencyjna Królestwa Polskiego nadesłała do Kijowa swojego posła w randze ministra²³. Rządowi hetmańskiemu udało się doprowadzić do przyłączenia Krymu do Ukrainy (na zasadach autonomii), poza tym zawarło sojusze z Republiką Dońską, Republiką Kubańską i Gruzją. Także Ukrainie strona niemiecka przekazała statki floty czarnomorskiej. Była wprowadzona wymierna waluta narodowa. Jej zabezpieczeniem miały być surowce naturalne Ukrainy oraz cukier.

Hetmanat wniósł istotne przeobrażenia administracyjno-oświatowe w nowo tworzone państwie ukraińskim. Dostrzegalne były znaczne osiągnięcia w zakresie rozbudowy życia narodowo-kulturalnego. Za czasów

²¹ *Конституційні акти України 1917–1920: Невідомі конституції України*, ред. Д. Яневський, Київ 1992, s. 73–79.

²² Ю. Терешенко, *Гетьманат Павла Скоропадського як прояв консервативної революції*, „Український історичний журнал”, 2008, № 4, s. 24–25.

²³ *Ibidem*, s. 32.

Hetmanatu P. Skoropadskiego otwarto 50 państwowych szkół średnich oraz 150 gimnazjów, powołano Bibliotekę Narodową, Ukraińską Akademię Nauk, ukraińskie uniwersytety w Kijowie i Kamieńcu Podolskim. Jednocześnie utworzono Główny Urząd Sztuki i Kultury Narodowej, Ukraińskie Archiwum Narodowe, Operę Narodową, Teatr Państwowy, Orkiestrę Państwową²⁴.

Jednak reżim P. Skoropadskiego okazał się niestabilny ze względu na liczne wewnętrzne i zewnętrzne przyczyny. Najpierw skompromitował się w opinii warstw plebejskich, gdyż całkowicie był uzależniony od dowództwa niemieckiego. Obwiniano go za represje, jakie ponosiły warstwy chłopskie ze strony miejscowego ziemiaństwa współpracującego niekiedy z Niemcami. Dodatkowe niezadowolenie wynikało stąd, że ukraińscy chłopcy pragnęli bezpłatnego przekazania ziemi dworskiej i likwidacji tego typu gospodarstw, nie zadowalali się jedynie projektami hetmańskiej ustawy agrarnej. Wkrótce na całej Ukrainie wybuchły chłopskie zamieszki powstańcze. W aparacie administracyjnym, w związku z opozycją większości ukraińskiej inteligencji urzędniczej, większość posad zostało zajętych w zasadzie przez Rosjan. Większość urzędników wywodziła się jeszcze z czasów przedrewolucyjnych. Nie ukrywali swojego wrogiego stosunku do niezawisłej Ukrainy. Do tego trzeba dodać aktywną wywrotową działalność organizacji bolszewickich. Ich kierownicy namawiali ukraińskich działaczy socjalistycznych do powstania przeciwko państwu²⁵.

Inna sytuacja przedstawiała się na ziemiach ukraińskich znajdujących się pod berłem Habsburgów. W ostatnich miesiącach I wojny światowej, w warunkach korozji struktur państwowych Austro-Węgier, Ukraińcy dotychczas pozbawieni państwa wysunęli postulaty niepodległościowe²⁶. Na placu Św. Jura we Lwowie 19 X 1918 roku członkowie powstałej Ukraińskiej Rady Narodowej (URN) proklamowali państwo, które po kilkunastu dniach przyjęło nazwę Zachodnioukraińska Republika Ludowa (ZURL) i ogłosiło tymczasową konstytucję²⁷. W szczególności pierwszą uchwałą, którą URN proklamowała było utworzenie na ziemiach ukraińskich Austro-Węgier państwa ukraińskiego: „Cały etnograficzny ukraiński obwód w Austro-Węgrach – a w szczególności Wschodnia Galicja z ostateczną linią Sanu

²⁴ *Ibidem*, s. 34–35.

²⁵ Ю. Терещенко, І. Срібняк, *Історія України від найдавніших часів до утвердження незалежної держави: Навчальний посібник*, Київ 2003, s. 67–68.

²⁶ Zob.: І. Монолатій, М. Вітенко, *Сісиди незнані: Вспільноти етнічні Галиції Вшходній в політиці Габсбургів*, Івано-Франківськ 2007, s. 131–146.

²⁷ В. Великочий, *Джерела до вивчення державного будівництва в ЗУНР*, Івано-Франківськ 2003, s. 87.

z włączeniem Łemkowszczyzny, północno-zachodnia Bukowina z miastami Czerniowce, Storozhyniec i Seret i ukraińska strefa północno-wschodnich Węgier tworzą jedno całościowe ukraińskie terytorium. To ukraińskie narodowe terytorium ukonstytuowało się jako ukraińskie państwo²⁸. Uchwałę Rady Narodowej można porównać z trzecim Uniwersałem Ukraińskiej Centralnej Rady, w którym ogłoszono na etnograficznych ziemiach ukraińskich w Rosji, Ukraińską Republikę Ludową, lecz nie jako państwo suwerenne, a tylko jako autonomiczną część państwa rosyjskiego. Różnica była jedna w manifeście galicyjskim nie było ani jednego słowa o federacji z Austrią²⁹. Jednocześnie w październiku 1918 roku URN nie wypowiedziała się w sprawie zjednoczenia z Hetmanatem, co więcej, podkreślano odrębność ZURL od państwa ukraińskiego nad Dnieprem³⁰.

W dniu 1 listopada ukraińska konspiracja wojskowa zaczęła przejmowanie kraju, zapewniając osłonę dla wyłaniającej się nowej administracji i formującej się Ukraińskiej Halicyjskiej Armii (UHA). Z wyjątkiem Lwowa, Przemyśla i zagłębia naftowego, w których spotkała się z oporem powstających polskich oddziałów zbrojnych, proces powstawania zachodniego państwa ukraińskiego przebiegał bez zakłóceń³¹. Prawne podstawy nowego państwa określała przyjęta 13 XI 1918 roku *Tymczasowa ustawa zasadnicza o niezależności państwowej ziem ukraińskich byłej monarchii austro-węgierskiej*. Zgodnie z mapą *Ethnographische Karte der österreichischen Monarchie* Karła Czerniga, ZURL pretendowała do władzy na następujących obszarach należących do austriackich krajów koronnych: Galicji i Lodomerii oraz Bukowiny, a także węgierskich komitatów Szepes (Spisz), Sáros (Szarysz), Zemplén (Zemplín), Bereg, Ugocsa i Máramaros³². Akces do ZURL zgłosili też Podkarpaccy Łemkowie z tzw. Łemkowszczyzny wschodniej, którzy opowiedzieli się po stronie Ukraińców i utworzyli Republikę Komańczańską lub

²⁸ *Постанова Української Національної Ради: Проголошення Української Держави на українських областях Австрії і Угорщини*, [w:] *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923: Документи і матеріали*, ред. О. Карпенко, К. Мицан, т. 1, Івано-Франківськ 2001, s. 180–181.

²⁹ В. Великочий, *op. cit.*, s. 88.

³⁰ Т. А. Олшаński, *История Украины XX wieku*, Warszawa 1993, s. 83.

³¹ М. Klimecki, *Polsko-ukraińska wojna o Wschodnią Galicję 1918–1919 r. Polskie spojrzenie*, [w:] *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, ред. Я. Ісаєвич, Львів 2009, № 18, s. 377.

³² *Тимчасовий Основний Закон про державну самостійність Західно-Української Народної Республіки*, [w:] *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923: Документи і матеріали*, ред. О. Карпенко, К. Мицан, т. 2, Івано-Франківськ 2001, s. 5–6.

twz. Republikę Wisłocką (istniała od listopada 1918 do stycznia 1919 roku)³³. Jeszcze jednym tworem o charakterze niezawisłym była Republika Huculska (istniała od stycznia do czerwca 1919 roku), która objęła wschodnie Zakarpacie³⁴. Wprawdzie trzeba zaznaczyć, że w tym krótkim czasie Bukowina i ziemie dawnego Królestwa Węgier, zamieszkane przed Ukraińców, zostały zajęte przez wojska rumuńskie, węgierskie i czechosłowackie³⁵, a ponieważ ZURL miała obejmować ziemie sporne między Polakami a Ukraińcami w Galicji, państwo to od razu znalazło się w stanie wojny z odrodzonym państwem polskim. W czasie wojny polsko-ukraińskiej po wycofaniu wojsk ukraińskich, Polacy jeszcze w listopadzie 1918 roku przejęli kontrolę nad Lwowem, a rząd zachodnioukraiński przeniósł się do Tarnopola, a następnie do Stanisławowa³⁶.

Na Ukrainie Naddnieprzańskej po zawarciu rozejmu pomiędzy państwami centralnymi a Ententą 11 XI 1918 roku i rozpoczętej w konsekwencji ewakuacji wojsk niemieckich z jej terytorium, jak również wskutek złych nastrojów społecznych (rabunkowa gospodarka niemiecka, ogłoszenie przez hetmana federacji z Rosją) nadarzyła się okazja do antypaństwowego przewrotu. Dnia 13 listopada odbyło się w Kijowie spotkanie przedstawicieli ukraińskich partii socjalistycznych, na którym uchwalono utworzenie Dyrektoriatu URL i rozpoczęcie powstania antyhetmańskiego. W połowie grudnia opanowano całe terytorium kraju a nowe władze ogłosiły 26 grudnia przywrócenie Ukraińskiej Republiki Ludowej. Jednak realizując politykę odzyskiwania terytoriów utraconych w wyniku traktatu brzeskiego, bolszewicy w listopadzie 1918 roku utworzyli w Kursku Tymczasowy Robotniczo-Chłopski Rząd Ukrainy, a Armia Czerwona wkroczyła na terytorium URL, tym samym nieformalnie rozpoczynając II wojnę ukraińsko-bolszewicką. Ponieważ noty protestacyjne rządu ukraińskiego pozostały bez odpowiedzi, Ukraina oficjalnie 16 I 1919 roku wypowiedziała wojnę Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republice Radzieckiej³⁷.

W takich okolicznościach w dniach 23-28 I 1919 roku w Kijowie odbył się Kongres Ludu Pracującego Ukrainy, który w celu utworzenia par-

³³ Ф. Коковський, *Лемківська республіка 1918–1919*, „Календар Червоної Калини на 1935 рік”, 1934, s. 115–117.

³⁴ J. Macek, *Republika Huculska*, „Plaj. Almanach Karpacki”, 1999, nr. 19, s. 122–135.

³⁵ М. Дністрянський, *op. cit.*, s. 154, 171.

³⁶ M. Klimecki, *Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Galicję Wschodnią 1918–1919*, Warszawa 2000, *passim*.

³⁷ О. Чіхрадзе, *Підготовка та початок війни більшовицької Росії проти України (осінь 1918–зімня 1919 рр.)*, „Військово-науковий вісник”, 2001, № 3, s. 185, 187.

lamentu przekazał całą prawodawczą i najwyższą władzę Dyrektoriatu URL. Formalnie podporządkował się Kongresowi, ale ten upoważnił go do sprawowania rządów i wydawania zarządzeń koniecznych do obrony państwa. W swoim uniwersale Kongres wskazywał, że „[...] ze wszystkich stron całości i niezależności Ukraińskiej Republiki Ludowej zagrażają silne państwa. Po to, żeby nie powtórzyła się [...] niewola pod władzą cudzych narodów, Kongres Ludu Pracującego Ukrainy przyzywa wszystkich synów pracującego chłopstwa i robotników na walkę o ziemię i wolę”³⁸. Jednocześnie Kongres zatwierdził *Akt zjednoczenia* obu państw ukraińskich – URL i ZURL – proklamowany 22 I 1919 roku na placu Św. Zofii w Kijowie. Deklarowano: „Od teraz na wszystkich ukraińskich ziemiach, rozdzielonych wiekami, Galicji, Bukowinie, Zakarpackiej Rusi i Naddnieprzańszczyźnie będzie jedyna duża Ukraina. Marzenia, dla spełnienia których najlepsi synowie Ukrainy walczyli i umierali, stały się rzeczywistością”³⁹. Jednak ten akt otrzymał charakter deklaracyjny, ponieważ zachodni Ukraińcy zachowali swój rząd, parlament i odrębne ustawodawstwo, sądownictwo i siłę zbrojną⁴⁰. Swoje istnienie ZURL zakończyła 16 VII 1919 roku, kiedy ostatnie oddziały UHA zostały wyparte za Zbrucz po ciężkich walkach przez ofensywę Wojska Polskiego. Rząd na emigracji ZURL działał w Wiedniu do 1923 roku, kiedy stało się jasne, że starania o korzystną dla Ukraińców decyzję Ententy są bezskuteczne.

Pod presją przewyższających sił armii bolszewickiej wojska ukraińskie, kierowane przez Symona Petlurę, a także rząd URL były zmuszone 5 II 1919 roku opuścić Kijów. Na większej części terytorium Ukrainy została odnowiona władza radziecka. W szczególności już 3 I 1919 roku Armia Czerwona zajęła Charków, który stał się pierwszą siedzibą rządu i stolicą Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (do 1934 roku, kiedy stolicę państwa przeniesiono do Kijowa). Dnia 25 I 1919 roku Rząd Tymczasowy uchwalił połączenie Ukrainy z Rosją na zasadach federacji, a 29 stycznia został przemianowany na Radę Komisarzy Ludowych USRR (w miejsce Tymczasowego Robotniczo-Chłopskiego Rządu Ukrainy). W dniu 10 III 1919 roku uchwalono konstytucję USRR, według której Ukraina ogłaszała się państwem suwerennym, z prawem do własnej polityki zagranicznej, flagi i godła. Do grudnia

³⁸ I. Мазепа, *Україна в огні і бурі революції*, Прага 1942, t. 3, s. 169.

³⁹ *Універсал Директорії про Злуку УНР і ЗУНР*, [w:] *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923: Документи і матеріали...*, t. 2, s. 166.

⁴⁰ В. Великочий, *Акт злуки УНР і ЗУНР в оцінці української історіографії*, „Галичина”, 2011, № 18–19, s. 292.

1922 roku USRR stanowiła formalnie niezależne państwo, bez własnej armii, posiadające jednak własny komisariat spraw zagranicznych i służbę dyplomatyczną. Odrębne przedstawicielstwa Ukrainy powstały w Polsce, Niemczech, Austrii, Turcji, Czechosłowacji i krajach bałtyckich, a nawet w Rosji Sowieckiej. USRR brała udział w negocjacjach pokojowych z Polską prowadzonych w Mińsku i Rydze w 1920 roku. W wyniku traktatu ryskiego rząd Polski uznał USRR za jedynego reprezentanta ludności ukraińskiej⁴¹. Jednak ta „państwowość” była faktycznie osłoną niepodzielnego panowania Rosji bolszewickiej. W grudniu 1922 roku po utworzeniu Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich USSR stała się republiką związkową ZSRR (aż do 1991 roku).

Przez całą wiosnę oraz lato 1919 roku ostre niezadowolenie z polityki władzy radzieckiej przede wszystkim na ukraińskiej wsi, doprowadziło do otwartej zbrojnej walki z reżimem bolszewickim. Według oficjalnych źródeł radzieckich, w czerwcu–lipcu 1919 roku na Ukrainie odbyło się 328 powstań antybolszewickich. Większymi z nich były powstania Grigorjewa, Zelionogo i Machna. Ostatni z ich ogłosił utworzenie „Wolnego Terytorium” lub Machnowszczyzny – państwa na terenach wschodniej Ukrainy, istniejącego w latach 1918–1921. Państwo to składało się z wielu anarchokomunistycznych komun będących pod opieką Rewolucyjnej Powstańczej Armii Ukrainy⁴². Istnienie znacznego „wewnętrzznego” frontu antybolszewickiego dało szansę Dyrektoriatowi URL umocnić swoją pozycję. W maju–czerwcu była przeprowadzona reorganizacja armii ukraińskiej, która, stawszy się regularną, rozpoczęła natarcie i wypierała siły bolszewickie z południowo-zachodniego Podola. Na początku sierpnia 1919 roku rozpoczęła się wspólna ofensywa Armii URL i UHA przeciw bolszewikom. Siły skierowano w kierunku Kijowa i Odessy.

Na jesieni 1919 roku sytuacja armii ukraińskiej, która znalazła się w „trójkącie śmierci” (rejon Lubar–Czortoryja–Miropol) i była otoczona ze wszystkich stron przez oddziały Wojska Polskiego, Armii Czerwonej i Sił Zbrojnych Południa Rosji – stała się katastrofalna. Sytuację skomplikowała również epidemia tyfusu oraz poważne braki w zaopatrzeniu. Do tego jeszcze dochodziło rozluźnienie dyscypliny wśród wojska ukraińskiego. Dalsze przebywanie na miejscu groziło rozbiciem przez oddziały rosyjskie lub inter-

⁴¹ J. J. Bruski, *Między prometeizmem a Realpolitik: II Rzeczpospolita wobec Ukrainy Sowieckiej 1921–1926*, Kraków 2010, s. 60–63.

⁴² Ю. Терещенко, І. Срібняк, *Історія України від найдавніших часів до утвердження незалежної держави: Навчальний посібник*, Київ 2003, s. 68–69.

nowaniem w polskich obozach. Rząd i wojska URL, będące otoczone przez bolszewików, denikinowców i wojska polskie, zdecydowały na naradzie w Czartoryi 4 XII 1919 roku zrezygnować z otwartej walki i przejść do działań partyzanckich. Odpowiednio do tej decyzji 6 XII 1919 roku rozpoczął się pierwszy „pochód zimowy” armii URL, trwający od 6 XII 1919 roku do 6 V 1920 roku. W nim armia URL walczyła na tyłach Armii Czerwonej i Armii Ochotniczej⁴³.

Jak już wspomiano, państwo ukraińskie od początku stało się wrogiem bolszewickiej Rosji. Jedyne wyjście dla URL było podpisanie układu z Polską, która spodziewała się ataku bolszewików. Dlatego naczelnym dowódcą wojsk URL ataman S. Petlura rozpoczął rokowania z Polską. Negocjacje dotyczyły pomocy wojskowej dla Ukrainy. Według umowy warszawskiej, zawartej 21 IV 1920 roku pomiędzy rządami URL i Polski, rząd II Rzeczypospolitej uznawał istnienie URL i zrezygnował z roszczeń do ziem sięgających granicy Polski z 1772 roku. Rząd URL uznał granicę polsko-ukraińską na Zbruczu, przecinającą Wołyń na wschód od Zdołbunowa (pozostawiając Równe i Krzemieniec po stronie polskiej) oraz dalej na północ do linii Prypeci⁴⁴. Oznaczało to zrzeczenie się przez Ukrainę terenów etnicznych leżących na zachód od określonej w umowie linii granicznej. Oba kraje zobowiązały się do niezawierania umów międzynarodowych skierowanych przeciw sobie oraz gwarantowały prawa ukraińskiej ludności w Polsce i polskiej na Ukrainie⁴⁵.

Częścią składową umowy była konwencja wojskowa z 24 IV 1920 roku, która rozpoczynała współpracę militarną obu krajów przeciw wojskom bolszewickim na terytorium Ukrainy⁴⁶. Zgodnie z podpisaną konwencją, obie armie miały współdziałać przeciwko wojskom sowieckim, pod kierunkiem naczelnego dowództwa Wojsk Polskich. Na zdobytych terenach Ukraińcy mieli wprowadzić swoją administrację. Cała zdobycz, z wyjątkiem pociągów

⁴³ П. Слюсаренко, *Дієва Армія Української Народної Республіки в Першому Зимовому поході*, „Воєнна історія”, 2002, № 5/6, s. 99.

⁴⁴ A. J. Mielcarek, *Granica Wołyńska: Terytorialne postanowienia układu Piłsudski–Petlura*, „Wiadomości Historyczne”, 2010, nr 4 (290), s. 39–44; M. Klimecki, *Sojusz polsko-ukraiński 1920 r.*, „Dzieje Podkarpacia”, 1999, t. 3, s. 69–95.

⁴⁵ SI Wikiźródła, pl.wikisource.org, „Umowa między rządem Rzeczypospolitej Polskiej a rządem Ukraińskiej Republiki Ludowej”, s. 1, inf z 30 VI 2012.

⁴⁶ SI Wikiźródła, pl.wikisource.org, „Konwencja wojskowa zawarta między przedstawicielstwem Ministerstwa Spraw Wojskowych RP a rządem Ukraińskiej Republiki Ludowej”, s. 1, inf z 30 VI 2012.

pancernych i własności ruchomej, miała należeć do Ukraińców⁴⁷. Dnia 26 IV 1920 roku S. Petlura mówił: „[...] Rzeczpospolita Polska weszła na drogę okazania realnej pomocy Ukraińskiej Republice Ludowej w jej walce z moskiewskimi bolszewikami – okupantami, dając możność u siebie formować się oddziałom jej armii i ta armia idzie teraz walczyć z wrogami Ukrainy. Ale dziś armia ukraińska walczyć będzie już nie sama, jeno razem z przyjazną nam armią Rzeczypospolitej Polskiej przeciw czerwonym imperialistom–bolszewikom moskiewskim, którzy zagrażają również wolności narodu polskiego”⁴⁸. W odezwie Naczelnego Wodza Józefa Piłsudskiego do mieszkańców Ukrainy z tegoż samego dnia znalazło się stwierdzenie: „[...] Z chwilą, gdy rząd narodowy Rzeczypospolitej Ukraińskiej powoła do życia władze państwowe, gdy na rubieży staną zastępy zbrojne ludu ukraińskiego, zdolne uchronić kraj ten przed nowym najazdem, a wolny naród sam o losach swoich stanowić będzie mocen – żołnierz polski powróci w granice Rzeczypospolitej Polskiej, spełniwszy szczytne zadanie walki o wolność ludów”⁴⁹.

Początek antybolszewickiej ofensywy zjednoczonych armii polskiej i ukraińskiej był pomyślny. W ciągu dwóch tygodni sojusznicy opanowali prawie całą prawobrzeżną Ukrainę. Kampanię polsko-ukraińskich sił ułatwiało przebywanie na tyłach wojsk bolszewickich armii URL pod dowództwem gen. Mychajła Omelianowicza-Pawlenki. Wykonując rozkaz głównego atamana, ukraińska armia ruszyła na zachód, mając na celu połączenie się z polsko-ukraińskimi wojskami dla zadania głównego ciosu. Skupiwszy się obok stacji Wapniarki, szeregiem zdecydowanych operacji z tyłu przerwała front wojsk bolszewickich. W dniu 6 V 1920 roku armia URL przeszła na tereny ukraińskie, zakończywszy w ten sposób swój marsz w Jampolu. Następnego dnia polskie wojska, mając 6 Siczowską Dywizję Strzelców, działającą operacyjnie w składzie 3 Armii Wojska Polskiego, zdobyły Kijów. Jednak sukcesy polskich i ukraińskich wojsk miały charakter nietrwały. Wskutek przełamania frontu przez 1 Armię Konną Siemiona Budionnego już 10 czerwca stolica Ukrainy została opuszczona przez koalicjantów. Armia URL uparcie broniła swoich pozycji na skrajnej prawej flance polskich wojsk, lecz oddziały polskie nieustannie odstępowały na zachód. W dniach 13-25 VIII 1920 roku w czasie

⁴⁷ M. Krotofil, *Sojusz polsko-ukraiński z 1920 roku*, [w:] *„Od armii komputowej do narodowej (XVI–XX w.)”*: *Materiały z konferencji naukowej*, red. Z. Karpus, W. Rezmer, Toruń 1998, s. 259–265.

⁴⁸ SI Wikiźródła, pl.wikisource.org, *„Narodzie Ukrainy! Odezwa Symona Petlury do narodu Ukrainy”*, s. 1, inf. z 30 VI 2012.

⁴⁹ SI Wikiźródła, pl.wikisource.org, *„Do wszystkich mieszkańców Ukrainy! Odezwa Naczelnego Wodza Józefa Piłsudskiego do mieszkańców Ukrainy”*, s. 1, inf. z 30 VI 2012.

wojny polsko-bolszewickiej odbyła się bitwa warszawska („cud nad Wisłą”). Jej wynik zdecydowanie przesądził o zachowaniu niepodległości przez Polskę i przekreśleniu planów rozprzestrzenienia rewolucji komunistycznej na Europę Zachodnią⁵⁰.

Nie zważając na zmiany sytuacji strategicznej na swoją korzyść, Polska nie miała potrzeby kontynuowania walki z Rosją bolszewicką. Wśród polskich kół rządowych najbardziej rozprzestrzeniła się myśl o podziale stref wpływu na Ukrainie między Warszawę i Moskwę na podstawie precedensu rozejmu andruszowskiego z 1667 roku⁵¹. W dniu 12 X 1920 roku w Rydze delegacja polska podpisała zawieszenie broni w wojnie polsko-bolszewickiej, uznając jako stronę nie tylko RFSRR, ale i USRR, co oznaczało wycofanie uznania dyplomatycznego URL. Traktat ryski, zawarty ostatecznie 18 III 1921 roku potwierdzał uznanie USRR jako państwa ukraińskiego, a tym samym anulował postanowienia umowy warszawskiej⁵².

W warunkach braku broni i wojennego ekwipunku w ciągu października–listopada 1920 roku, armia URL prowadziła rozpaczliwe boje na terenach Ukrainy, hamując presję wojsk bolszewickich. W listopadzie tegoż roku po ciężkich walkach z Armią Czerwoną armia ukraińska przeszła Zbrucz i została internowana przez Polskę⁵³. W 1921 roku armia URL była rozlokowana w trzech obozach na terytorium Polski: Kalisz, Szczypiorno i Strzałkowo. Ogólnie internowana armia liczyła 17 464 żołnierzy. W styczniu 1921 roku we Lwowie utworzono Sztab Partyzancko-Powstańczy (SPP) przy Głównym Dowództwie Wojsk URL i przy pomocy Oddziału II Sztabu Generalnego w celu koordynowania przygotowań do walki z bolszewicką okupacją Ukrainy. Władze Polski zobowiązały się również do zwolnienia z obozów internowania, uzbrojenia i wyposażenia 2000 żołnierzy ukraińskich, którzy mieli przygotowywać operacje zbrojne na Ukrainie w celu wywoływania powstań antybolszewickich. SPP koordynował działania oddziałów powstańczych na

⁵⁰ Zob. N. Davies, *Orzeł Biały, Czerwona Gwiazda. Wojna polsko-bolszewicka 1919–1920*, Kraków 2011, *passim*.

⁵¹ Ю. Терещенко, І. Срібняк, *Історія України від найдавніших часів до утвердження незалежної держави: Навчальний посібник*, Київ 2003, s. 71.

⁵² В. Верстюк, *Ризький мирний договір 1921 р. і завершення боротьби за Українську Народну Республіку*, [w:] *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років*, Київ 2011, вип. 6, s. 337–366.

⁵³ J. Legieć, *Armia Ukraińskiej Republiki Ludowej w wojnie polsko-ukraińsko-bolszewickiej w 1920 r.*, Toruń 2003, *passim*.

Ukrainie⁵⁴. W listopadzie 1921 roku zorganizował drugi „pochód zimowy”. W planie maksymalnym przewidywano opanowanie północnej części prawobrzeżnej Ukrainy, a dla grupy besarabskiej zajęcie Odessy wraz z przyległymi terenami. W razie powodzenia akcji na opanowane tereny wkroczyłyby z Polski oddziały armii URL. Na zdobyte obszary miał przybyć S. Petlura, wezwać ludność do walki partyzanckiej i wypierać powoli jednostki Armii Czerwonej z terenu Ukrainy⁵⁵. Wyprawa ta jednak została rozbita, a egzekucja pod Bazarem 17 XI 1921 roku stanowiła tragiczny finał tego etapu walki Ukraińców o niepodległość.

Do 1924 roku armia URL przestała istnieć jako zorganizowana siła militarna. Internowani żołnierze stopniowo zmienili swój stan formalny na emigrantów politycznych. Duża większość kozaków i starszyny wojskowej emigrowała do Francji, Belgii, Luksemburga, a inni szukali azylu i pracy praktycznie na całym terenie Polski. Następnie weszli częściowo w skład ukraińskich podziemnych organizacji niepodległościowych. Armia URL przestała funkcjonować jako regularna formacja wojskowa, lecz postanowiła zachować różne ośrodki w formie aparatu siedmiu dywizji, wspólnej szkoły, Sztabu Generalnego i akademickich kursów. Jeszcze w 1926 roku niektórzy dowódcy częściowo podtrzymywali związek z młodszymi oficerami i z kozakami, okresowo więc składali ministrowi Rządu URL i głównemu atamanowi wojsk URL sprawozdania o składzie i liczebności oddziałów⁵⁶.

Głównymi przyczynami porażki ukraińskich ruchów wyzwoleniczych w latach 1917–1922 były: 1) niedostateczny poziom narodowej świadomości ukraińskich obywateli; 2) niezdecydowanie ukraińskiej inteligencji w zakresie zbudowania samodzielnego państwa ukraińskiego; 3) nadanie priorytetu problemom społecznym ze szkodą dla interesów narodowo-państwowych; 4) polityczna dezorientacja chłopów, którzy z potencjalnego zwolennika i uczestnika walki wyzwoleniczej nierzadko stawali się obojętnymi obserwatorami, co prowadziło do zawężenia bazy społecznej ruchu ukraińskiego. Stworzeniu niezależnego ukraińskiego państwa przeciwdziałały czynniki zewnętrzne. Głównymi były: Rosja bolszewicka i nieprzychylna wobec Ukrainy Ententa. Jednocześnie „problem ukraiński” wyszedł poza ramy polityki imperialnej

⁵⁴ I. Срібняк, *Обеззброєна, але нескорена. Інтернована Армія УНР у таборях у Польщі й Румунії (1921–1924 рр.)*, Київ 1997, s. 7–18.

⁵⁵ *Ibidem*, s. 35–52.

⁵⁶ *Ibidem*, s. 87–109, 112–145.

Rosji i Austro–Węgier, stał się jednym z istotnych w polityce europejskiej okresu międzywojennego.

Wskutek zwycięstwa bolszewików na Ukrainie rząd URL (tzw. Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej) początkowo tylko częściowo (koniec 1919 roku), a od końca 1920 roku całkowicie przebywał na emigracji (na uchodźstwie). Faktycznie od tego momentu zaczął się okres ukraińskiej państwowości nazwany celnie przez ukraińskiego polityka Ołeksandra Szulhynego „państwem bez terytorium”⁵⁷. Istnienie rządu URL na uchodźstwie było symbolem przedłużenia walki o niepodległość Ukraińców. Rząd ten w każdych okolicznościach bronił interesów narodu ukraińskiego, prowadząc aktywną polityczną i dyplomatyczną pracę, skierowaną na uporządkowywanie życia wewnętrznego Ukraińców na obczyźnie. Formował narodową świadomość rodaków na Ukrainie i poza jej zasięgiem, koordynował narodową, polityczną, naukową, oświatową, kulturalną działalność większości ukraińskich ośrodków na emigracji.

Prawną podstawą jego funkcjonowania były *Ustawa o Rządzie Tymczasowym i porządku prawodawczym w URL* oraz *Ustawa o Państwowej Radzie Ludowej*, wydane 12 XI 1920 roku przez Dyrektoriat URL. Akty te, opierając się na uchwałach Kongresu Ludu Pracującego Ukrainy ze stycznia 1919 roku, przekazały Państwowej Radzie Ludowej funkcje prawodawcze i kontrolę nad rządem URL. Po wycofaniu się wojsk ukraińskich do Polski, Dyrektoriat przyjął ustawy umożliwiające dalsze działanie URL na wychodźstwie. Organami władzy miały być: Państwowa Rada Ludowa, Rada Ministrów Ludowych i Dyrektoriat. Rezydowały początkowo w Tarnowie i Częstochowie, następnie w Warszawie, Pradze i Paryżu. Jednak do zwołania Państwowej Rady, jej funkcje przekazano Radzie Ministrów Ludowych URL. Natomiast Dyrektoriat wykonywał funkcje głowy państwa, zatwierdzał akty prawne, umowy, rozporządzenia; reprezentował także przed innymi państwami. Na wychodźstwie rząd URL istniał bez organu prawodawczego. Tylko krótko w 1921 roku w Tarnowie działała Rada Republiki – przedstawicielski organ URL w składzie delegatów partii oraz zawodowych i kulturalnych organizacji. W 1948 roku utworzono ukraińską narodową radę jako parlament na uchodźstwie.

Przebywający na uchodźstwie rząd URL przedłużał stosunki międzynarodowe z państwami, z którymi współpracowano jeszcze podczas pobytu

⁵⁷ О. Шульгин, *Без території. Ідеологія та чин уряду УНР на чужині*, Париж 1934, s. 5–8.

na terytorium Ukrainy. W *Rejestrze członków dyplomatycznych przedstawicielstw i konsulatów URL za granicą* na czas wyjścia rządu URL na emigrację są wymienione kraje, które utrzymywały oficjalne stosunki z rządem URL. Były to: 1) ambasady Niemiec, Austrii, Turcji, Bułgarii, Finlandii, Szwajcarii; 2) misje dyplomatyczne Polski, Rumunii, Wielkiej Brytanii, Włoch, Watykanu, Francji, Kaukazu, Belgii, Holandii, Danii, Węgier, Szwecji, Norwegii, Grecji, Łotwy, Estonii, Stanów Zjednoczonych, Czechosłowacji; 3) konsulatory Niemiec (Berlin, Monachium, Danzig); 4) wicekonsulatory Kaukazu (Baku, Batumi); 5) tymczasowe zastępstwa i delegacje – zastępstwo URL przy Lidze Narodów⁵⁸. Zaprezentowana lista przedstawicielstw URL za granicą świadczyła, że wyemigrowawszy rząd URL na uchodźstwie miał szerokie międzynarodowe poparcie.

Status ukraińskiej służby dyplomatycznej za granicą stale zmieniał się. Już 31 III 1921 roku minister spraw zagranicznych Andrij Nikowski meldował Radzie Republiki o likwidacji całego szeregu przedstawicielstw: misji dyplomatycznych w Estonii, Łotwie, Danii, Grecji i Stanach Zjednoczonych; ambasady w Bułgarii; konsulatów w Baku (Azerbejdżan), Batumi (Gruzja) i misji nadzwyczajnych na Kaukazie⁵⁹. Najdłużej przetrwała misja dyplomatyczna URL we Francji. Na początku lat dwudziestych Ołeksandr Szulhyn jako szef misji URL w Paryżu, później jako kierownik MSZ, podtrzymywał związek z Ligą Narodów, protestując przeciw bolszewickiej okupacji Ukrainy. Protestował również przeciwko działaniom radzieckim oraz terrorowi i głodowi na Ukrainie. Niekiedy działalność międzynarodową prowadził rząd URL przez Ukraińską Spółkę dla Ligi Narodów⁶⁰. Głównym polem działalności w zakresie polityki zagranicznej była organizacja współpracy zniewolonych przez Moskwę narodów. Był to ruch prometejski, w którym, oprócz Ukraińców, brali udział przedstawiciele Kaukazu, Donu, Kubania, Krymu, Turkiestanu⁶¹.

Urzednicy Centrum Państwowego URL uważali, że jedyna droga do wyzwolenia Ukrainy polega na rozpadzie Związku Radzieckiego. Do realizacji tych określonych planów miały przyczynić się wydarzenia zewnętrzne, np.

⁵⁸ I. Панова, *Міжнародне визнання Державного Центру Української Народної Республіки в екзилі*, „Юридична психологія та педагогіка”, 2011, № 1(9), s. 60, 62–65.

⁵⁹ *Ibidem*, s. 65–66.

⁶⁰ Н. Городня, *Олександр Шульгин як представник нової генерації української національної еліти першої половини ХХ століття*, „Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія”, 2005, вип. 80/81, s. 13.

⁶¹ Zob. В. Комар, *Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921–1939 рр.)*, Івано-Франківськ 2011, *passim*.

wojna z innymi europejskimi państwami albo wewnętrzna rewolucja wśród nierosyjskich narodów. Rząd URL planował: odnowić armię, utrzymywać związki z potencjalnymi kadrami ukraińskich powstańczych i rewolucyjnych ruchów; studiować rzeczywistość na Ukrainie (zwłaszcza problemy narodowe, ekonomiczne, socjalne); przygotować cywilnych fachowców dla naprawienia życia państwowego w odrodzonym państwie ukraińskim; zorganizować kadry, które mogłyby poprzeć rząd URL na obczyźnie. Planowano wypracować przyjacielskie stosunki z innymi państwami i narodami, aby doprowadzić do wznowienia idei państwowości ukraińskiej. Chciano ustalić związki z ludnością ukraińską, która przebywała w Polsce, Rumunii i Czechosłowacji⁶². Poczynając od 1925 roku jednym z głównych kierunków pracy rządu URL stała się szeroko zakrojona działalność dyplomatyczna. Rząd ukraiński na uchodźstwie w znacznym stopniu skupiał się na relacjach z państwami byłej Ententy – Anglią i Francją. Podtrzymywano kontakty ze Stanami Zjednoczonymi, Polską, Rumunią, Czechosłowacją, ale też utrzymywano związki z Japonią i Włochami. Na początku 1926 roku premier URL Andrij Liwicki podpisał ugodę o współpracy z konfederacją kaukaską (Gruzja, Azerbejdżan, Północny Kaukaz).

Sytuację na Ukrainie analizował utworzony w 1930 roku w Warszawie Ukraiński Naukowy Instytut (UNI), który był finansowany z budżetu II Rzeczypospolitej. Zgodnie z nieformalną umową z rządem Polski, UNI miał stać się zakonspirowanym prezydium ukraińskiej Rady Ministrów i naukowym biurem planowania. Istniało tajne porozumienie, że każdy czynny wicepremier rządu URL musi być dyrektorem Instytutu; sekretarz i współpracownicy instytucji przeznaczani byli na członków rządu URL. Specjalną uwagę rząd URL zwracał na ministerstwo wojny, kierując szkoleniem wojskowym kadr i kombatantów. Niewielka część oficerów armii URL pracowała jako oficerowie kontraktowi w armii polskiej⁶³.

Z rządem URL na uchodźstwie prowadziły działalność społeczno-kulturalną, współpracujące organizacje społeczne, takie jak: Związek Ukraińskich Organizacji Emigracyjnych we Francji, Ukraiński Komitet Centralny w Polsce, Społeczno-Pomocowy Komitet Ukraińskich Emigrantów w Rumunii, Zjednoczenie Ukraińskie w Czechosłowacji. Ich pracę koordynowała Główna Rada Emigracyjna. Emigracyjne władze URL działały do 1992 roku, kiedy to ostatni prezydent URL na uchodźstwie – Mykoła Pławiuk wręczył

⁶² М. Лівницький, *ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками*, Мюнхен–Філадельфія 1984, s. 22–23.

⁶³ *Ibidem*.

pierwszemu prezydentowi niepodległej Ukrainy Leonidowi Krawczukowi akt stwierdzający, że proklamowane w 1991 roku państwo ukraińskie jest prawnym następcą URL⁶⁴.

Nie zważając na porażkę rządów ukraińskich nie zarzucano prób wznowienia ukraińskiej państwowości. Najciekawszą próbę mającą na celu odrodzenie ukraińskiego państwa narodowego dokonano w przeddzień II wojny światowej na Zakarpaciu. Po układzie monachijskim, w dniu 8 X 1938 roku przedstawiciele wszystkich niepodległościowych stronnictw Rusi Zakarpackiej ogłosili autonomię tego kraju w Republice Czesko-Słowackiej. Pod naciskiem Niemiec rząd centralny w Pradze zaakceptował ten fakt⁶⁵. W dniu 11 X 1938 roku stronnictwa niepodległościowe sformowały rząd autonomicznej Rusi Zakarpackiej, a 22 listopada tegoż roku Zgromadzenie Narodowe Republiki Czesko-Słowackiej uchwaliło nową konstytucję, przyznającą Rusi Zakarpackiej autonomię. Nazwa autonomicznego kraju od 30 XII 1938 roku brzmiała Ukraina Karpacka⁶⁶.

Co prawda dalsze losy Rusi Zakarpackiej nie były pomyślne. Zostały rozstrzygnięte przez politykę wielkich mocarstw. Nieustanna irredenta węgierska skłoniła hitlerowskie Niemcy do zgody na anektowanie przez Węgry całej Rusi Zakarpackiej. Odpowiednie porozumienie podpisano 11 III 1939 roku. Po ogłoszeniu niepodległości przez Słowację w dniu 14 III 1939 roku, również Ruś Zakarpacka 15 marca ogłosiła niepodległość. Zaś Sejm Ukrainy Karpackiej uchwalił konstytucję nowego państwa – Ukrainy Karpackiej. Jej prezydentem został Augustyn Wołoszyn. Nie zważając na spontaniczność tego wydarzenia, ogłoszenie niezależności Ukrainy Karpackiej miało duże znaczenie historyczne. To była druga, po 22 I 1919 roku – *Akcje zjednoczenia URL i ZURL*, próba oznajmienia przed całym światem, o samowystarczalności narodu ukraińskiego. Chociaż ten akt ogłoszenia niezależności, ratyfikowany 15 III 1939 roku na Sejmie Ukrainy Karpackiej, był raczej symboliczny, niż realny, to odegrał dużą rolę w kształtowaniu świadomości całego narodu⁶⁷. Nowe państwo było obiektem stałej węgierskiej irredenty i krótko po ogłoszeniu niepodległości zostało w całości anektowane przez Węgry. Sąsiednia Rumunia odmówiła prośbie Ukrainy Karpackiej o udzielenie pomocy, zaś Polska

⁶⁴ І. Панова, *Голова Державного Центру УНР в екзилі: політико-правовий статус*, „Держава і право”, 2010, вип. 49, s. 84, 89.

⁶⁵ О. Пагіря, *Карпатська Січ: Військове формування Карпатської України*, Київ 2010, s. 12–15.

⁶⁶ *Ibidem*, s. 39.

⁶⁷ Л. Гірняк, *На стежках історичних подій. Карпатська Україна і наступні роки: Спогади і матеріали*, Нью-Йорк 1979, *passim*.

była do powstającego organizmu państwowego nastawiona wrogo. Do 18 III 1939 roku tworząca się Karpato-Ukraina została całkowicie zlikwidowana. Już 5 VI 1939 roku „Nowy Dziennik” nazwał Ukrainę Karpacką: „republika, która trwała tylko 8 godzin”⁶⁸.

Inna próba wznowienia ukraińskiej państwowości miała miejsce na początku wojny radziecko-niemieckiej. W dniu 30 VI 1941 roku we Lwowie został ogłoszony *Akt odnowienia Państwa Ukraińskiego*. Proklamowano odnowienie państwa ukraińskiego przez Organizację Ukraińskich Nacjonalistów⁶⁹: „Wolą ukraińskiego narodu, Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów pod przewodnictwem Stepana Bandery ogłasza wznowienie Ukraińskiego Państwa, za które pokładły swoje głowy całe pokolenia najlepszych synów Ukrainy”. Dokument zapowiadał tworzenie tymczasowej władzy na ziemiach zachodnioukraińskich, która podporządkuje się przyszłemu rządowi narodowemu w Kijowie: „Na zachodnich ziemiach Ukrainy tworzy się Ukraińska Władza, która podporządkuje się Ukraińskiemu Narodowemu Rządowi, co utworzy się w stolicy Ukrainy – Kijowie z woli ukraińskiego narodu”. Jednocześnie akt odnowienia państwa ukraińskiego zapowiadał ścisłą współpracę, w tym militarną, z III Rzeszą oraz wzywał Ukraińców do walki z ZSRR. Stanowiono: „Odnowione ukraińskie państwo będzie ciasno współpracować z nacjonal-socialistycznymi Wielko-Niemcami, co pod przewodnictwem Adolfa Hitlera tworzy nowy ustrój w Europie i świecie i pomaga ukraińskiemu narodowi uwalniać się spod moskiewskiej okupacji. Ukraińska Narodowa Rewolucyjna Armia, co utworzy się na ukraińskiej ziemi, będzie walczyła dalej wspólnie z związkową niemiecką armią przeciw moskiewskiej okupacji za Suwerenne Sobórne Ukraińskie Państwo i nowy ustrój w całym świecie”⁷⁰.

Zaraz po ogłoszeniu aktu rozpoczęto formowanie rządu (tzw. Krajowy Rząd Zachodnich Obwodów Ukrainy) z premierem Jarosławem Stećko, wicepremierem Lwem Rebetem oraz z ministerstwami: bezpieczeństwa, spraw zagranicznych, propagandy, koordynacji politycznej, ochrony zdrowia, spraw wewnętrznych, gospodarki narodowej, leśnictwa, oświaty i kultury, poczty

⁶⁸ D. Dąbrowski, *Rzeczpospolita Polska wobec kwestii Rusi Zakarpackiej (Podkarpackiej). 1918–1939*, Toruń 2007, *passim*.

⁶⁹ Nacjonalistyczna organizacja polityczno-wojskowa i terrorystyczna założona w 1929 roku w Wiedniu. Я. Стецько, *30 червня 1941 року: Проголошення відновлення державності України*, Торонто–Лондон 1967, s. 320. UN-B, czyli (OUN-R (rewolucjoniści), „banderowcy” – frakcja (później niezależna organizacja) Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów, powstała ostatecznie w lipcu 1940 roku w Krakowie. Pochodzi od nazwiska przywódcy Stepana Bandery.

⁷⁰ А. Боляновський, *Українські військові формування в Збройних Силах Німеччини (1939–1945)*, Львів 2003, s. 67.

i telegrafu, kolejnictwa, rolnictwa, spraw wojskowych⁷¹. Dekret o utworzeniu rządu ukraińskiego proklamował, ku zaskoczeniu Niemców, że naród ukraiński jest prawnym gospodarzem na swojej ziemi. Powstanie rządu notyfikowano oficjalnie Niemcom i państwowo-sojusznikom III Rzeszy – Włochom, Węgrom, Rumunii, Finlandii, Słowacji. W dniu 2 VII 1941 roku przebywający w Berlinie minister spraw zagranicznych rządu J. Stecki, Wołodymyr Stachiw wystosował do ministra spraw zagranicznych III Rzeszy Joachima von Ribbentropa list, w którym poinformował o ogłoszeniu 30 czerwca niepodległości Ukrainy.

Na ultimatum Adolfa Hitlera, żądającego odwołania aktu, jego sygnatariusze (przewodniczący OUN-B S. Bandera, premier rządu ukraińskiego J. Stecko i przewodniczący Ukraińskiego Narodowego Komitetu Wołodymyr Horbowyj), odpowiedzieli odmownie. Reakcja Niemców była natychmiastowa. W dniu 3 lipca S. Banderę wezwano do Krakowa i zmuszono do wyjaśnienia, że zrealizowana we Lwowie akcja jest, z prawnego punktu widzenia, zbrodnią stanu⁷². W dniu 5 lipca wywieziono go do Berlina, następnego dnia A. Hitler wydał rozkaz rozpadnięcia rządu J. Stecki, którego aresztowano 9 lipca, a 11 lipca – pozostałych członków rządu. W połowie lipca 1941 roku czasowo zwolniono J. Steckę, a 20 lipca – S. Banderę ze współpracownikami. Uwolnienie działaczy OUN-B miało pomóc w wykorzystaniu Ukraińców do walki z ZSRR. Jednocześnie 20 lipca A. Hitler podpisał rozkaz o utworzeniu od 1 IX 1941 roku Komisariatu Rzeszy Ukraina (Reichskommissariat Ukraine), co ostatecznie grzebało szansę na powstanie państwa ukraińskiego. Już 5 sierpnia dowództwo 17 Armii niemieckiej wydało rozkaz o aresztowaniu „bänderowskich agitatorów” i przekazaniu ich kontrwywiadowi wojskowemu. W dniu 12 IX 1941 roku przeprowadzono w Berlinie ostateczne rozmowy, a gdy ponownie S. Bandera, J. Stecko i inni działacze OUN-B kategorycznie odmówili odwołania deklaracji niepodległości Ukrainy – wysłano ich do obozu koncentracyjnego Sachsenhausen⁷³.

Nieudane ze względu na niemiecki reżim okupacyjny były także próby Ukraińców Naddnieprza. W dniu 5 X 1941 roku w Kijowie działacze OUN

⁷¹ R. Torzecki, *Polacy i Ukraińcy: Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1993, s. 112–116.

⁷² *Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія. Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОВН і УПА, 2-ге стереотипне видання*, Київ 2005, s. 13.

⁷³ *Ibidem*, s. 14.

Andrija Melnyka (OUN-M⁷⁴) zwoływali założycielskie zebranie Ukraińskiej Narodowej Rady (UNR). Planowano, że UNR stanie się ogólnoukraińskim organem przedstawicielskim, który będzie wykonywał funkcje parlamentu i zostanie politycznym reprezentantem Ukrainy w warunkach próżni, jaka utworzyła się na jej terytorium po wstrzymaniu działalności administracji radzieckiej. Przewodniczącym UNR został profesor Uniwersytetu Kijowskiego, ekonomista Mykoła Welyczkiwskij, który spróbował ogłosić wznowienie Konstytucji URL z 1918 roku. Jednak 17 XI 1941 roku władze Komisariatu Rzeszy Ukraina rozwiązały Radę, która przeszła do podziemia i działała tak do 1943 roku⁷⁵.

Pod koniec niemiecko-radzieckiej wojny na terytorium Ukrainy⁷⁶, w lipcu 1944 roku z inicjatywy kierownictwa OUN-B i UPA⁷⁷ odbyło się zebranie założycielskie Ukraińskiej Głównej Rady Wyzwoleńczej (UGRW). Zamiarem założycieli UGRW było utworzenie bazy społecznej dla walki zbrojnego podziemia przeciwko Niemcom i Sowietaom. Organizacja ta ogłaszała się tymczasowym parlamentem, którym kierowało Prezydium i szef Prezydium. Przewodniczącym został ukraiński agronom, działacz OUN Kyryło Ośmak. UGRW zdążyła uchwalić prawo o tymczasowym ustroju, platformę polityczną i deklarację zasad działalności (uniwersał)⁷⁸. W dokumencie ogłaszano: „Nasz cel – ukraińskie samodzielne sobórne państwo na ukraińskich etnograficznych ziemiach. Nasza droga – rewolucyjnie-wyzwoleńcza walka przeciw wszystkim okupantom i ciemężycielom narodu ukraińskiego. Będziemy walczyć za to, żeby Naród Ukraiński, był władcą na swojej ziemi”⁷⁹.

Wkraczające wojska sowieckie zmuszały działaczy UGRW do przeniesienia działalności za granicę, wobec czego na Ukrainie walkę o własne państwo prowadziły drużyny OUN–UPA w latach 1944–1954 (sporadycznie

⁷⁴ OUN-M („melnykowcy”) – nazwa frakcji (później niezależnej organizacji) Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów, powstałej ostatecznie w lipcu 1940 roku w Krakowie. Nazwa pochodzi od nazwiska przywódcy Andrija Melnyka.

⁷⁵ М. Величківський, *Сумні часи німецької окупації (1941–1944 року)*, „Визвольний шлях”, [Лондон] 1965, Част. 12, № 3, *passim*.

⁷⁶ Oficjalnym dniem wyzwolenia Ukrainy od nazistowskich zaborców jest 28 X 1944 roku.

⁷⁷ UPA (Ukraińska Powstańcza Armia) – formacja zbrojna stworzona przez OUN-B pod koniec 1942 roku. Działała głównie na Wołyniu i w Galicji Wschodniej oraz na terenie na zachód od linii Curzona. Walczyła o niepodległość Ukrainy z wojskami niemieckimi, partyzantką sowiecką i polską.

⁷⁸ Я. Грицак, *Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX–XX століття*, Київ 1996, s. 256.

⁷⁹ SI Forum – Litopys UPA, www.forum.ottawa-litopys.org, „Український Народе! Універсал Української Головної Визвольної Ради”, s. 1, inf. z 22 VII 2012.

do 1960 roku⁸⁰). Próby skonsolidowania ukraińskiego ruchu wyzwolénczego przez inne organizacje i partie ukraińskie na emigracji nie miały powodzenia. Jedyńm reprezentantem narodu ukraińskiego zostawał urząd URL na uchodźstwie.

Po zakończeniu II wojny światowej zaczęła być popularna idea konsolidacji ukraińskiej emigracji politycznej. Już w 1946 roku z inicjatywy działaczy ukraińskich w Kanadzie (tzw. misja Kusznira) rozpoczął prace Ukraiński Komitet Koordynacyjny, utworzony z przedstawicieli wszystkich partii na emigracji. Praktyczna realizacja tej idei zaczęła się, kiedy prezydent URL na emigracji Andrij Liwyčkyj powołał do życia w 1947 roku przygotowawczą komisję w celu reorganizacji rządu URL (tzw. Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej) i utworzenia powojennego koalicyjnego rządu ukraińskiego. Instytucja ta miała na celu zapewnienie bazy politycznej dla zreformowanego centrum państwowego URL na czele z prezydentem URL oraz konsolidacji wszystkich sił politycznych na rzecz powtórnego utworzenia demokratycznego państwa ukraińskiego⁸¹.

W czerwcu 1948 roku wszystkie partie polityczne, z wyjątkiem „hetmańców”, zatwierdziły statut przyszełego rządu. Dokument ten określał jego strukturę, formy pracy i warunki współpracy z emigracyjnym prezydentem URL. Po długotrwałych negocjacjach w lipcu tegoż roku w Niemczech Zachodnich utworzono Ukraińską Radę Narodową (URN). Jej przewodniczącym został Isaak Mazepa. Do URN delegowały swoich przedstawicieli: Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów (melnikowcy), Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów (banderowcy)⁸², Ukraińskie Zjednoczenie Narodowo-Demokratyczne (UNDO), Ukraińska Partia Rewolucyjno-Demokratyczna (URDP), URDP-socjaliści, Ukraiński Związek Narodowo-Państwowy (UNDS), Ukraińska Partia Socjalistów-Rewolucjonistów (UPSR), Ukraińska Partia Socjalistyczno-Radykalna (USR), Ukraińska Socjal-Demokratyczna Partia Robotnicza (USDRP). UNR chciała być parlamentem, ale zarazem także organem wykonawczym; sprawowała kontrolę państwową i wybierała prezydenta

⁸⁰ *Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія. Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА, 2-ге стереотипне видання, Київ 2005, s. 34.*

⁸¹ *Зоб. Державний центр Української Народної Республіки в екзилі: статті і матеріали, Київ–Вашингтон 1993, s. 405–406.*

⁸² W 1951 roku banderowcy wyszli z Rady i rozpoczęli z nią walkę.

URL⁸³. Pomiędzy sesjami część jej funkcji pełniło prezydium URL, które jednak nie mogło tworzyć prawa i wybierać swoich członków. W 1953 roku z inicjatywy Oddziału Wykonawczego UNR utworzono Ligę Wyzwolenia Narodów Związku Radzieckiego (LWNSRSR, tzw. Blok Paryski).

URN odbyła łącznie osiem sesji: pierwsza – w lipcu 1948 roku w Augsburgu; druga – w czerwcu 1949 roku w Laipheim; trzecia – w marcu 1954 roku; czwarta – w marcu 1957 roku; piąta – w listopadzie 1961 roku; szósta – w marcu 1967 roku (wszystkie w Monachium); siódma – w grudniu 1972 roku w Londynie; ósma – w czerwcu 1979 roku w Monachium. W kwietniu 1978 roku prezydent URL Mykoła Liwyčkyj samodzielnie rozwiązał URN i wydał dekret o jej reorganizacji. Na znak protestu przeciwko temu aktowi, część partii i działacze wyszła z URN i Centrum Państwowego oraz utworzyła w 1979 roku Radę Przyjaciół URN.

Po II wojnie światowej działalność polityczną na emigracji kontynuowała OUN-B. W lutym 1946 roku w Monachium doszło do powstania Zagranicznych Formacji OUN, inne nazwy – zagraniczne oddziały OUN, OUN(z), OUN-Z, kierowanych do 1950 roku przez Stepana Bandere. Po nowym konflikcie w organizacji w 1954 roku z ugrupowania odszedł Lew Rebet powołując nową strukturę – OUN-Z. Według ideologów z tego odłamu OUN, głównym zadaniem ukraińskiej emigracji miała stać się mobilizacja polityczna wszystkich sił ukraińskich w walce o przywrócenie państwa ukraińskiego i utworzenie jednolitego frontu ukraińskiej emigracji. Zdaniem członków OUN-Z ostateczne ukonstytuowanie się władzy państwowej na Ukrainie, może wydarzyć się w warunkach demokratycznych przez zwołanie Konstytuanty Ukraińskiej, odpowiednie ukształtowanie ustawodawczych, sądowych i wykonawczych organów władzy, zwłaszcza z tych sił, które wspierają walkę o ukraińską państwowość na rdzennych ziemiach ukraińskich⁸⁴.

Koordynacyjną platformą współpracy ukraińskich emigracyjnych ugrupowań politycznych reprezentujących narody ZSRR i tzw. bloku wschodniego w okresie powojennym został Antybolszewicki Blok Narodów (ABN), początki którego sięgają końca 1943 roku. Sformalizowaną strukturę ABN uzyskał na konferencji w Monachium 16 IV 1946 roku. Miasto to stało się

⁸³ В. Гаврик, *Ісаак Мазепа в суспільно-політичному житті української еміграції новосенного періоду (друга половина 40-х – початок 50-х рр. ХХ ст.)*, „Сторінки історії: Збірник наукових праць”, 2009, Вип. 28, s. 209–218.

⁸⁴ Zob. Л. Ребет, *Світла і тіні ОУН*, Мюнхен 1964, *passim*.

jego główną siedzibą⁸⁵. Najbardziej aktywnym członkiem ABN była OUN-B, której przewodniczący Jarosław Stećko stał jednocześnie na jego czele. W latach 1950–1990 ABN prowadził współpracę ze Światową Ligą Antykomunistyczną i Europejską Radą Wolności. Miejscowe organizacje ABN istniały w Stanach Zjednoczonych, Kanadzie i Wielkiej Brytanii, natomiast w Belgii, Włoszech, Australii i Argentynie ABN był reprezentowany przez oddziały i grupy. ABN został rozwiązany w 1996 roku, po zrealizowaniu swoich celów⁸⁶.

Faktycznie tak zakończyły się próby wznowienia ukraińskiej państwowości w najnowszej historii. Utraconą ukraińską niezależność udało się odnowić dopiero w sierpniu 1991 roku ogłoszeniem *Aktu o państwowej niezależności Ukrainy*, który poprzedzała *Deklaracja o państwowej suwerenności Ukrainy* (przyjęta 16 VII 1990 roku). W przededniu nowych geopolitycznych przemian w świecie i rozpadu ZSRR, Rada Najwyższa URSS ogłosiła 24 VIII 1991 roku niezależność Ukrainy i powstanie samodzielnego państwa⁸⁷.

2. Białoruś

Ukształtowanie państwowości białoruskiej było procesem długotrwałym i bardziej złożonym niż w przypadku pozostałych, analogicznych krajów w regionie. Wyraźniejszego samookreślenia narodowego Białorusini zaczęli poszukiwać w II połowie XIX wieku, odwołując się do historii oraz tradycji Wielkiego Księstwa Litewskiego. Podziały religijne funkcjonujące w społeczeństwie białoruskim, zwłaszcza wśród prawosławnych (dawnych unitów, których przymusowo włączono do rosyjskiej Cerkwi prawosławnej)⁸⁸ i katolików, intensywnie oddziaływały na krystalizowanie się ideologii narodowej. Stały się one podstawą do utworzenia dwóch zasadniczych nurtów intelektualnych badających korzenie białoruskiej tożsamości narodowej. Działania te odbywały się w rozproszeniu i niejednolicie, co wynikało z izolacji duchowej w jakiej od dziesiątek lat żyły białoruskie środowiska wyznaniowe,

⁸⁵ *Memorandum of the Anti-Bolshevik Block of Nations*, Munich 1946, s. 3–26.

⁸⁶ С. Рибачок, *Антибільшовицький Блок Народів: форми та напрямки діяльності*, „Наукові записки Національного університету»Острозька академія«. Історичні науки”, Острог 2004, s. 325–330.

⁸⁷ I Rady Najwyższej Ukrainy, <http://zakon3.rada.gov.ua>, „Постанова Верховної Ради Української РСР. Про проголошення незалежності України”, s. 1, inf. z 22 VII 2012.

⁸⁸ С. В. Марозова, *Ліквідація ўніяцкай царквы як культурна-цывілізацыйны паварот Беларусі*, [w:] *Problemy cywilizacyjnego rozwoju Białorusi, Polski, Rosji i Ukrainy od końca XVIII do XXI wieku*, red. P. Franaszek, A. N. Nieczuchrin, Kraków 2007, s. 133.

izolacji skrzętnie wykorzystywanej przez władze rosyjskie⁸⁹. Sukcesywnie budzona świadomość narodowa w takich warunkach nie miała szans na pełnię realizacji. Prawosławni oscylowali wokół umacnianego *zapadnorusizmu* (zachodniorusizmu), natomiast w środowisku katolików idea narodowa była lansowana przez młode pokolenia inteligencji białoruskiej, wywodzącej swoje korzenie ze szlachty zamieszkałej na tych terenach od wieków. Drogi obu nurtów od samego początku nie były zbieżne.

Przedstawiciele *zapadnorusizmu* wraz z ich liderem Michailem Kajałowiczem odwoływali się pośrednio w swojej myśli narodowej do rosyjskiej doktryny narodu⁹⁰, odrzucając ewentualną opcję polską⁹¹, a stosunek *zapadnorusów* do Polaków był co najmniej niechętny⁹². *Zapadnorusizm* dość dobrze „prosperował” w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XIX wieku przy poparciu oficjalnych kół rządowych⁹³. Początkowo władze rosyjskie, podobnie jak uczeni rosyjscy, wskazywali Białorusinom, iż stanowią regionalną, etnograficzną gałąź wielkiego narodu rosyjskiego⁹⁴. Sam Kajałowicz w swych pracach utrzymywał, że tak Białoruś, jak i Ukraina, tworzą terytorialną oraz etniczną część Rosji⁹⁵. Zaś etnograficzne osobliwości tłumaczył wpływami polskimi⁹⁶. *Zapadnorusi* domagali się obecności języka białoruskiego w szkołach oraz w urzędach, przeprowadzenia gruntownej reformy rolnej. Miało to się odbyć kosztem podziału wielkich majątków ziemskich będących w posiadaniu Polaków–katolików. Nurt ten uległ znacznej marginalizacji po powstaniu styczniowym, ale nadal utrzymał duże wpływy, zwłaszcza wśród

⁸⁹ E. Mironowicz, *Białoruś*, Warszawa 2007, s. 12.

⁹⁰ W carskiej doktrynie narodu rosyjskiego zakładano, że naród rosyjski tworzyli *wielkoruscy* (Rosjanie), *maloruscy* (Ukraińcy) i *zapadnoruscy* (Białorusini). Teza ta w dużym stopniu legła u podstaw koncepcji *zapadnorusizmu*. Szerzej zob. A. Цьвікевіч, „Западно-руссизм”: Нарысы з гісторыі грамадзкай мыслі на Беларусі ў XIX і пачатку XX в., Менск 1993, *passim*.

⁹¹ Opcja polska została zanegowana przez Michała Kajałowicza. Wykluczał budowanie jakiegokolwiek przyszłości politycznej w sojuszu z Polską. Zob. A. Buczyński, *Wybrane aspekty zapadnoruskiej tożsamości*, [w:] *Białoruś: Przeszłość i teraźniejszość. Kultura. Literatura. Język*, red. R. Radzik, M. Szejewicz, Lublin 2010, s. 15.

⁹² Polacy byli odbierani jako element wrogi i szkodliwy. Po powstaniu styczniowym zastanawiano się nawet nad możliwością przesiedlenia Polaków „do Polski”, czyli w granice tzw. Kongresówki. Według Kajałowicza wszyscy katolicy mieszkający na Białorusi byli Polakami.

⁹³ A. Смалянчук, *Ліцвінства, заходнерусізм і беларуская ідэа XIX – пачатак XX ст.*, [w:] *Białoruś w XX stuleciu: W kregu kultury i polityki*, red. D. Michaluk, Toruń 2007, s. 59.

⁹⁴ Współcześnie wśród białoruskich ideologów państwowych twierdzenie o rosyjskiej naturze Białorusina promuje bardzo mocno między innymi Uładzimir Andrejewicz Mielnik. Szerzej zob. P. Rudkouski, *Powstawanie Białorusi*, Wrocław 2009, s. 19; U. A. Mielnik, *Państwowa ideologia Republiki Białorusi: podstawy teoretyczne*, Mińsk 2004, *passim*.

⁹⁵ A. Смалянчук, *op. cit.*, s. 59.

⁹⁶ *Ibidem*.

warstw plebejskich społeczeństwa, choć zdarzało się, że późniejsze organizacje inteligencji białoruskiej nawiązywały do *zapadnorusizmu*. Dla władzy carskiej hasła tego ruchu okazały się zbyt radykalne społecznie i niebezpieczne, dlatego dążono do jego ograniczenia.

Drugi kierunek białoruskiej idei narodowej narodził się w środowisku szlachecko-katolickim. Zaczął przybierać realne kształty pod koniec XIX wieku, w kręgu młodej inteligencji białoruskiej. Ówczesni młodzi Białorusini energicznie kształtujący swą świadomość narodową byli zorganizowani w kilka różnych grup o charakterze socjalistyczno-rewolucyjnym. Na tym tle wyróżniali się bracia Iwan i Anton Łuckiewiczowie. Oni to wraz z pisarzem Kazimierzem Kostrowickim byli zaliczani do późniejszej czołówki działaczy białoruskiego ruchu narodowego⁹⁷. Na początku XX wieku Łuckiewiczowie oraz Waclaw Iwanouski powołali do życia Białoruską Partię Rewolucyjną (pierwszą białoruską organizację polityczną)⁹⁸. Podzieliła się ona wkrótce, gdyż bracia Łuckiewiczowie dokonując secesji utworzyli Białoruską Rewolucyjną Hromadę (występującej od końca 1904 roku pod nazwą Białoruska Socjalistyczna Hromada)⁹⁹. Natomiast Iwanouski skupił się na pracy oświatowej¹⁰⁰, chociaż wkrótce powrócił do aktywnej działalności politycznej w szeregach Białoruskiej Socjalistycznej Hromady. Nie można też pominąć wcześniejszego wkładu do rozwoju idei białoruskiej, takich osób jak Wincenty Dunin-Markiewicz czy Franciszek Bahusiewicz¹⁰¹.

Znaczna część białoruskiej inteligencji, która studiowała w Petersburgu, zaangażowała się w prace rosyjskiego ruchu narodowolców, reprezentując w ten sposób jeden z odłamów *zapadnorusizmu*. W środowisku tym jednak wizję autonomicznej Białorusi traktowano jako ułudną i niedorzeczną. Rosyjscy członkowie Narodnej Woli nie akceptowali dążeń niepodległościowych swoich kolegów. Całkowicie odmienne stanowisko zajęli tymczasem polscy socjaliści, popierając separatystyczne dążenia Białorusinów. Jednak mimo to

⁹⁷ E. Mironowicz, *op. cit.*, s.15.

⁹⁸ A. Смалянчук, *op. cit.*, s. 61.

⁹⁹ Białoruska Socjalistyczna Hromada posiadała swój nieoficjalny organ prasowy, jakim była „Наша ніва” („Nasza Dola”). Gazeta ukazywała się legalnie od września 1906 roku. *Ibidem*, s. 62–64.

¹⁰⁰ Szerzej na temat wkładu Waclawa Iwanouskiego w rozwój białoruskiej idei narodowej zob. J. Turonek, *Waclaw Iwanowski i odrodzenie Białorusi*, Warszawa 1992, *passim*.

¹⁰¹ Franciszek Bahusiewicz, mimo iż mocno był związany z polskim ruchem socjalistycznym i niepodległościowym, nie odżegnywał się od swych korzeni białoruskich. Nawoływał do kultywowania rodzimego języka. Sam również tworzył w języku białoruskim. W swej pracy *Дудкі беларускай (Dudki białoruskiej)* wydanej w Krakowie w 1891 roku wyjaśniał istnienie własnej białoruskiej mowy. Zob. A. Смалянчук, *op. cit.*, s. 60.

nie doszło do zbliżenia między Białoruską Socjalistyczną Hromadą a polskimi socjalistami. Kwestią sporną okazały się zagadnienia agrarne¹⁰².

W rezultacie rozproszenia politycznego, jak też nieskoordynowania wysiłków niepodległościowych w I dekadzie XX wieku wykształciło się kilka wariantów białoruskiej myśli narodowej. Nie powiodła się ich konsolidacja oraz wypracowanie wspólnej, opartej na bazie językowo-etnicznej ideologii narodowej, co tylko znacznie spowolniło konstruowanie państwowości białoruskiej. Elementem radykalnie zmieniającym ten stan okazał się wybuch I wojny światowej. Wojna była przełomem, który zburzył dotychczasowy porządek białoruskiego życia politycznego. Białoruskie środowiska polityczne wchodziły w nią całkowicie nieprzygotowane. Od pierwszych dni wojny ziemie białoruskie stały się strefą działań przyfrontowych¹⁰³. Do tego dochodziła mobilizacja obejmująca obszar Mińska, Mohylewa, Witebska i pozostałych wschodnich powiatów białoruskich guberni¹⁰⁴. Mobilizacją miało być objętych z tego obszaru 682,2 tys. mężczyzn¹⁰⁵. Na tych ziemiach od sierpnia 1914 roku obowiązywał stan wojenny, dlatego też większość białoruskich organizacji zaprzestała działalności¹⁰⁶. Warunki wojenne sprzyjały natomiast organizowaniu licznych manifestacji i uroczystości o charakterze patriotycznym. Funkcjonowały dwie gazety białoruskie „Nasza Niwa” oraz „Bielarus”.

Tymczasem ponosząca na froncie wschodnim porażki w 1915 roku¹⁰⁷ strona rosyjska coraz bardziej weryfikowała swoje stanowisko narodowościowe i była skłonna do ustępstw. Rewizja carskiej polityki umożliwiła powołanie do życia w kwietniu 1915 roku legalnej organizacji Białoruskiego Towarzystwa Pomocy Ofiarom Wojny¹⁰⁸. W skład kierownictwa weszli: Waclaw Iwanouski, Anton Łuckiewicz i Waclaw Łastouski¹⁰⁹. Oprócz pomocy statutowej prowadzono też inne działania o charakterze narodowym, jednak

¹⁰² E. Mironowicz, *op. cit.*, s. 18.

¹⁰³ Rosyjskie wojska zgrupowane były na terenie Białorusi wokół Kwatery Głównej Naczelnego Wodza (Stawki) znajdującej się w Baranowiczach. Natomiast w Mińsku znajdował się sztab Frontu Zachodniego składającego się z 2, 3 i 10 Armii.

¹⁰⁴ С. Рудовіч, *Беларусь у час першай сусветнай вайны: некаторыя аспекты этнаполітычнай гісторыі*, [w:] *Біаіарусь...*, s. 101.

¹⁰⁵ *Ibidem*.

¹⁰⁶ E. Mironowicz, *op. cit.*, s. 27.

¹⁰⁷ Wiosną 1915 roku siły niemieckie oraz austro-węgierskie skupione na froncie wschodnim rozpoczęły ofensywę (po przełamaniu frontu pod Gorlicami), która spowodowała gwałtowne cofanie się armii rosyjskich. Wojska państw centralnych coraz mocniej spychały przeciwnika w głąb rosyjskiego terytorium. Szerzej zob. J. Pajewski, *Pierwsza wojna światowa 1914–1918*, Warszawa 1991, s. 289–290.

¹⁰⁸ Białoruskie Towarzystwo Pomocy Ofiarom Wojny prężnie działało w latach 1915–1916 w Mińsku i Piotrogradzie.

¹⁰⁹ E. Mironowicz, *op. cit.*, s. 30.

nie miały one dużego zasięgu. Spowodowane to było w znacznej mierze czynnikami zewnętrznymi.

W drugim roku wojny w wyniku szeregu niepowodzeń Stawka (rosyjska Kwaterna Główna), nie mogąc utrzymać tych terytoriów, zastosowała taktykę „spalonej ziemi” i masowych przesiedleń. Wcześniej akcję szeroko nagłośniono wśród ludności cywilnej rozpowszechniając informacje o okrucieństwach popełnianych przez wojska niemieckie w Królestwie Polskim. Wywoływało to panikę i popłoch wśród Białorusinów oraz skłaniało do błyskawicznej ewakuacji. W działania byli zaangażowani duchowni prawosławni, którzy rozpropagowywali w trakcie nabożeństw komunikaty władz carskich. Ulegający hysterii prawosławni (uchodźcy określane „bieżącami”) zabierali ze sobą cały dobytek życia¹¹⁰. Przesiedlenia były przeprowadzone w fatalnych warunkach atmosferycznych – w sierpniu 1915 roku – w trakcie gorącego lata. Powodowało to liczne choroby układu pokarmowego, zmęczenie i dużą śmiertelność wśród dzieci i osób starszych. W głąb Rosji uciekło ponad 1,1–1,3 mln osób¹¹¹. Migracje dotknęły najbardziej powiaty: bielski, białostocki, grodzieński, wołkowycki, sokólski, próżański, kobryński, brzeski, oszmański, słonimski, lidzki i nowogródzki¹¹².

Zachodnia Białoruś opustoszała nie tylko pod względem ludnościowym, ale także gospodarczym¹¹³. W głąb Rosji przerzucano część fabryk; sprzęt demontowano i przewożono koleją. Ziemie opuszczone przez prawosławnych Białorusinów i wojska rosyjskie znalazły się pod okupacją niemiecką¹¹⁴. Niemcy na zarządzanych przez siebie obszarach prowadzili stosunkowo ugodową politykę wspierającą dążenia separatystyczne mieszkających tam narodowości. To powodowało znaczne ożywienie działalności społecznej, politycznej i kulturalnej. W przeciwieństwie do rozwijających się stowarzyszeń polskich oraz litewskich, Białorusini nie potrafili wykorzystać korzystnego stanu rzeczy. Większość z działaczy politycznych funkcjonowała bez kon-

¹¹⁰ *Ibidem*.

¹¹¹ C. Рудовіч, *op. cit.*, s. 101.

¹¹² E. Mironowicz, *op. cit.*, s. 31.

¹¹³ H. Głodowska, *Białoruś 1914–1929: Kultura pod presją polityki*, Białystok 1996, s. 25.

¹¹⁴ W wyniku zmagania militarnych ziemie białoruskie podzielily się na dwie strefy: niemiecką i rosyjską. Front rosyjsko-niemiecki w miesiącach letnich 1915 roku ustabilizował się na linii Dźwińsk–Postawy–Baranowicze–Pińsk, zasadniczo utrzymał się do lutego 1918 roku. Okupacja niemiecka, podobnie jak w przypadku ziem znajdujących się pod kontrolą rosyjską charakteryzowała się licznymi ograniczeniami swobód obywatelskich, między innymi zakazano zgromadzeń, strajków, wieców. Funkcjonowały tylko specjalne komitety pomocy ofiarom wojny.

taktu z emigrantami. W Wilnie prace kontynuowali bracia Łuckiewiczowie, Franciszek Alachnowicz, Ałajza Paszkiewicz, Waław Łastouski¹¹⁵.

Ośrodkiem białoruskiego ruchu narodowego na terenie okupacji niemieckiej stało się Wilno¹¹⁶. Pozostając w izolacji od zdecydowanej reszty społeczeństwa białoruscy działacze zbliżyli się do koncepcji polskiej. Rozwijano ideę odrodzenia Wielkiego Księstwa Litewskiego, posiłkując się już wcześniejszymi ideami narodowymi. Tymczasem nieliczna grupa białoruskich katolików, która pozostała w czasie I wojny światowej w miejscu zamieszkania coraz bardziej ulegała asymilacji i polskiemu wpływowi. Prowadzona przez Polaków szeroko zakrojona działalność kulturalno-oświatowa przynosiła rezultaty w postaci zacierania różnic między obu narodami.

Sprawę białoruską na forum międzynarodowym poruszono po raz pierwszy na konferencji (tzw. konferencji narodów Rosji) w Sztokholmie w kwietniu 1916 roku. Na spotkaniu tym obecni byli białoruscy działacze – Iwan Łuckiewicz i Waław Łastouski¹¹⁷. Zaproponowali powstanie autonomicznego państwa białoruskiego w ramach państwa rosyjskiego.

Tymczasem nadeszła rewolucja lutowa, która rozbudziła uśpione aspiracje wielu narodowości znajdujących się w imperium rosyjskim. Upadek caratu w kręgach białoruskich, przyjęto z radością. Oczekiwano szybkiego zakończenia działań wojennych. Białoruski ruch narodowy przeżywał w tym czasie rozwój. Od marca 1917 roku rozpoczęła ponownie działalność odrodzona Białoruska Socjalistyczna Hromada¹¹⁸. Konferencja partii, która odbyła się 25 III 1917 roku przyniosła propozycje przekształcenia Rosji w państwo federacyjne oraz nadanie autonomii Białorusi z radą krajową jako organem władzy ustawodawczej. Zaproponowano także szereg reform społecznych, między innymi przekazanie ziemi obszarnej we władanie chłopów, zniesienie przymusowej służby wojskowej, zastąpienie jej milicją obywatelską oraz upaństwowienie oświaty¹¹⁹. Spotkanie to pozwoliło na przedstawienie stanowisk kilku odłamów białoruskiego nurtu narodowego, w tym członków Białoruskiej Partii Socjalistów Ludowych i innych pomniejszych organizacji. Dlatego też ogłoszono się I Zjazdem Białoruskich Partii i Organizacji. Powo-

¹¹⁵ E. Mironowicz, *op. cit.*, s. 32.

¹¹⁶ W Wilnie skupiły się wszystkie czołowe postacie sceny politycznej pozostałe po wielkim eksodusie ludności białoruskiej. W 1916 roku powstał w mieście Klub Białoruski, w następnym roku: teatr, księgarnia i biblioteka.

¹¹⁷ E. Mironowicz, *op. cit.*, s. 32.

¹¹⁸ С. Рудовіч, *op. cit.*, s. 107.

¹¹⁹ E. Mironowicz, *op. cit.*, s. 35.

łano organ wykonawczy, jakim był Białoruski Komitet Narodowy¹²⁰. W jego skład wchodziłi reprezentanci większości ówczesnych białoruskich partii¹²¹.

Kilka tygodni po powstaniu przedstawiciele BKN udali się na rozmowy z rosyjskim Rządem Tymczasowym. Rozmowy odnoszące się do niepodległości państwa białoruskiego zakończyły się fiaskiem. Dlatego przedstawiciele BKN zaczęli szukać porozumienia z rosyjskimi radykałami. To zbliżenie ideowe i nowe kierownictwo Białoruskiej Socjalistycznej Hromady spowodowało rozłam w BKN, co w konsekwencji doprowadziło do likwidacji BKN, a w jego miejsce II Zjazd Białoruskich Partii i Organizacji powołał Centralną Radę Białoruskich Organizacji i Partii. Była ona reprezentantem lewicowych interesów. W tej postaci ruch białoruski coraz bardziej ulegał radykalizacji i tracił charakter narodowy. Znaczna grupa członków BSH przeszła do frakcji bolszewików. Starano powstrzymać ten proces. Jesienią 1917 roku na kolejnym zjeździe BSH została powołana Centralna Rada Białoruskich Organizacji i Partii, którą niezwłocznie przemianowano na Wielką Radę Białoruską¹²². Dołączyły do niej białoruskie środowiska wojskowe oraz samorządowe. Wielka Rada Białoruska uważała siebie za najwyższą tymczasową władzę autonomicznej Białorusi. W celu przyspieszenia i skoordynowania prac nad proklamowaniem niepodległości państwa białoruskiego Rada zwołała 5 XII 1917 roku Zjazd Wszechbiałoruski¹²³. Zwołanie zjazdu odbyło się za zgodą Ludowego Komisarjatu do Spraw Narodowościowych. Jego kierownikiem był wówczas Józef Stalin. Zjazd można traktować symbolicznie¹²⁴, bowiem stał się zaczątkiem dwóch białoruskich tworów państwowych – Białoruskiej Republiki Ludowej¹²⁵ oraz Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej. Obrady zjazdu rozpoczęły się 5 XII 1917 roku, jednak część delegatów dotarła z opóźnieniem. Oficjalnie otwarto go w dniu 7 grudnia. Padły na nim

¹²⁰ *Ibidem*, s. 36. Prezesem BKN mianowano Ramana Skirmunta. Członkami zarządu Białoruskiego Komitetu Narodowego byli: Paweł Alaksiuk, Branisłau Taraszkiewicz, ksiądz Wincuk Hadleuski, Kazimierz Kostrowicki, Usiewołod Falski, Żmicier Żyłunowicz, Arkadż Smolicz.

¹²¹ Wśród istniejących partii białoruskich należy wymienić: Białoruską Partię Ludową, Zjednoczenie Chrześcijańsko-Demokratyczne, Białoruski Związek Ludowy, Białoruski Komitet Narodowy, Związek Demokracji Białoruskiej.

¹²² *Ibidem*, s. 37.

¹²³ *Ibidem*, s. 38.

¹²⁴ Na zjeździe symbolicznie pojawiła się flaga białoruska. W sprawozdaniu z tego spotkania przedstawicieli białoruskiej sceny politycznej, można odnaleźć informację, iż nad stołem prezydialnym wisiała biała flaga z napisem *Нахай жыве вольная Беларусь* (*Niech żyje wolna Białoruś*), natomiast z lewej strony umieszczono biało-czerwono-biały sztandar z dewizą *За kraj ojczyсты, за волна Бялоруś*. O. Łatyszonek, *Symbolika państwowa Białoruskiej Republiki Ludowej*, [w:] *Białoruś w XX...*, s. 216.

¹²⁵ Szerzej na temat utworzenia i funkcjonowania Białoruskiej Republiki Ludowej: D. Michaluk, *Białoruska Republika Ludowa 1918–1920: U podstaw białoruskiej państwowości*, Toruń 2010, *passim*.

następujące słowa: „Podkreślając swoje prawo do samookreślenia, ogłoszone przez rosyjską rewolucję i zatwierdzając demokratyczny ustrój republikański na białoruskiej ziemi, dla ratowania własnego kraju i dla uchronienia go przed podziałem i odłączenia od Rosyjskiej Demokratycznej Federacyjnej Republiki, Pierwszy Zjazd Wszechbiałoruski uchwała niezwłocznie powołać ze swego składu organ krajowej władzy w postaci Rady Delegatów Chłopskich, Żołnierskich i Robotniczych, który tymczasowo staje na czele kierowania krajem, przystępując do kontaktów z władzami odpowiedzialnymi przed radami delegatów robotniczych, chłopskich i żołnierskich”¹²⁶.

Na zjeździe spotkali się przedstawiciele środowisk wojskowych, nauczycielskich i urzędniczych. Zarejestrowało się około 1872 delegatów. W dniu 17 XII 1917 roku Zjazd przegłosował rezolucję zapowiadającą wyłonienie władzy krajowej w postaci Wszechbiałoruskiej Rady Delegatów Chłopskich, Żołnierskich i Robotniczych. Zjazd działając w ten sposób pominął bolszewicki Komitet Wykonawczy Obwodu Zachodniego Frontu. W konsekwencji oddziały Frontu Zachodniego w nocy 17 grudnia otoczyły miejsce obrad Zjazdu i rozpuściły delegatów¹²⁷, mimo tego aktu Zjazd zdążył powołać Radę. Organ ten zebrał się następnego dnia, tj 18 XII 1917 roku i powołał stałe przedstawicielstwo narodowe – Komitet Wykonawczy Rady I Wszechbiałoruskiego Zjazdu¹²⁸. Funkcję przewodniczącego powierzono Jazepowi Waronko, który był też kierownikiem referatu zagranicznego. W ten sposób w Mińsku powstały dwa białoruskie ośrodki rządowe: jawny radziecki oraz niejawni białoruski.

Na początku 1918 roku doszło do licznych potyczek pomiędzy wojskami I Korpusu Polskiego a oddziałami Frontu Zachodniego, co wywołało kolejną falę represji ze strony bolszewików wobec Centralnej Białoruskiej Rady Wojskowej. Jej kierownicy zostali aresztowani. W lutym 1918 roku podczas rokowań w Brześciu nie dopuszczono do rozmów przedstawicieli białoruskiego Komitetu Wykonawczego. Postąpiono tak na życzenie szefa delegacji radzieckiej Lwa Trockiego. Tereny opanowane przez wojska niemieckie w dużej mierze stanowiły ziemie białoruskie. Na zajętych obszarach strona niemiecka nie stroniła od polityki grabieżczej, uznając to za sposób

¹²⁶ Cyt. za: H. Głodowska, *op. cit.*, s. 33.

¹²⁷ Bolszewicy opanowali także siedzibę Wielkiej Rady Białoruskiej, Centralnej Białoruskiej Rady Wojskowej i Białoruskiej Socjalistycznej Hromady.

¹²⁸ E. Mironowicz, *op. cit.*, s. 41. W składzie 11-osobowego komitetu znaleźli się przedstawiciele mniejszości narodowych – rosyjskiej, litewskiej i polskiej, którą reprezentował Aleksander Pystor.

pobierania kontrybucji, jaką winni byli jej Rosjanie. Tymczasem w dniu 21 II 1918 roku Komitet Wykonawczy Rady I Wszechbiałoruskiego Zjazdu wydał deklarację *Do narodów Białorusi*. Ogłosił się w niej najwyższą władzą cywilną na obszarze Białorusi. Następnie powołał Sekretariat Ludowy Białorusi. Jego przewodniczącym mianował Jazepa Woronkę.

Początkowo postępowanie strony białoruskiej zostało zignorowane przez obecne w Mińsku wojska niemieckie. Niemcy nie uznali rządu białoruskiego, zajęli siedzibę Sekretariatu Ludowego oraz skonfiskowali jego mienie. Z budynków zostały zrzucone flagi białoruskie¹²⁹, a rząd białoruski miał zakaz opuszczania miasta. Jednak pod koniec lutego sytuacja uległa zmianie. Niemiecka administracja wojskowa uznała rząd za przedstawiciela społeczeństwa białoruskiego. Wyrażono zgodę na prowadzenie legalnej działalności na obszarze Mińszczyzny. W dniu 9 III 1918 roku Komitet Wykonawczy przemianował się na Radę Białoruskiej Republiki Ludowej. Nadał sobie kompetencje tymczasowej władzy ustawodawczej. Nowo powstałe państwo białoruskie posiadało własną flagę narodową oraz hymn państwowy. Sztandar białoruski został oficjalnie po raz pierwszy zawieszony w Mińsku nad pałacem gubernatora w dniu 19 II 1918 roku, tuż po przepędzeniu bolszewików¹³⁰. Natomiast godłem BRL była oficjalnie Pogoń, nawiązując tym samym do symboliki książąt litewskich. Tymczasem do hymnu narodowego aspirowały aż trzy pieśni: białoruska Marsylianka *Od wiekuśmy spali* (słowa A. Mikulczyk), hymn ludu białoruskiego *A któż tam idzie* (słowa J. Kupała, muzyka U. Terauski) i białoruski hymn rewolucyjny *Krew naszą od wieków już leją kaci*¹³¹. Ostatecznie hymnem narodowym BRL został marsz wojskowy (*Wyjdziemy w zwartych szeregach*) napisany przez Marka Kaściewicza w październiku 1919 roku¹³². Do symboliki narodowej BRL nawiązywali w okresie późniejszym Białorusini mieszkający w II Rzeczypospolitej, na Litwie, Łotwie i w innych państwach na emigracji.

W marcu 1918 roku doszło do połączenia wysiłków działaczy białoruskiego ruchu narodowego z obszaru Mińska i Wilna¹³³. W dniu 18 III

¹²⁹ Flaga Białoruskiej Republiki Ludowej została zaprojektowana przez inż. Klaudiusza Duż-Duszewskiego po rewolucji lutowej 1917 roku w Rosji. Opracował projekt na życzenie działaczy białoruskich z Petersburga. Nawiązywała do symboliki białoruskiego godła. Była biało-czerwono-biała. Czerpała z symboli Wielkiego Księstwa Litewskiego. Szerzej zob. O. Łatyszonek, *op. cit.*, s. 215–217.

¹³⁰ *Ibidem*.

¹³¹ *Ibidem*, s. 218.

¹³² *Ibidem*.

¹³³ Działający w Wilnie przez cały okres okupacji Iwan i Anton Łuckiewiczowie oraz Wacław Łastouski porzucili ostatecznie koncepcję tworzenia państwa konfederacyjnego z Litwą. Stało to się na skutek

1918 roku dołączyli do Rady Białoruskiej Republiki Ludowej. W rezultacie scalenia większości przedstawicieli nurtu narodowego Rada BRL proklamała w dniu 25 III 1918 roku niepodległość¹³⁴. Decyzja ta nie została podjęta zgodnie. Politycy białoruscy byli podzieleni między opcję rosyjską a niemiecką. Ostatecznie zdecydowano się na budowanie białoruskich struktur państwowych przy poparciu Niemiec. W tym celu wystosowano telegram do cesarza Wilhelma II z podziękowaniem za wyzwolenie Białorusi i zaproponowano sojusz¹³⁵. Akcja zakończyła się niepowodzeniem, niemiecka strona nie odpowiedziała, mimo to skutki przedsięwzięcia dyplomatycznego okazały się dla Rady BRL katastrofalne. Wewnętrzny konflikt rozgorzał doprowadzając do dymisji gabinetu Jazepa Woronki i do rozpadu Białoruskiej Socjalistycznej Hromady. W jej miejsce powstały trzy nowe partie: Białoruska Partia Socjalistów-Rewolucjonistów, Białoruska Partia Socjaldemokratyczna oraz Białoruska Partia Socjalistów-Federalistów¹³⁶.

Kolejny szef Sekretariatu Ludowego Raman Skirmunt starał się nadal szukać akceptacji i wsparcia od Niemców, ale bezskutecznie. W październiku 1918 roku, gdy konsolidowały się prace ustawodawcze w nowo powstałych państwach premierem białoruskim został Anton Łuckiewicz. Bardzo mocno zaangażował się w działalność dyplomatyczną, szukając sprzymierzeńców wśród najbliższych sąsiadów – Polaków i Litwinów. Złożył też wizytę w Moskwie na zaproszenie Włodzimierza Lenina. Po spotkaniu w Moskwie Łuckiewicz nie chciał już nigdy układać się z bolszewikami. W końcu listopada 1918 roku wojska niemieckie rozpoczęły ewakuację z terenu Białorusi. Na te ziemie wkroczyła Armia Czerwona. Dnia 8 grudnia z Mińska wyjechały władze białoruskie udając się do Wilna, a 10 grudnia Mińsk został opanowany przez Rosjan. Tym samym kończyła swoje istnienie jako państwo Białoruska Republika Ludowa; jej władze znalazły się na emigracji. Konstytuowała się Białoruska Socjalistyczna Republika Radziecka. Jej powstanie wiązało się z prowadzoną przez bolszewików polityką uwiarygodnienia bolszewickich haseł o samostanowieniu narodów¹³⁷.

ogłoszenia w dniu 19 lutego niepodległości przez Litwinów.

¹³⁴ E. Mironowicz, *op. cit.*, s. 45.

¹³⁵ Pod telegramem podpisali się przewodniczący Rady Iwan Sierada, Raman Skirmunt, Paweł Alaksiuk, Jazep Losik i Piotr Kreczeuski.

¹³⁶ *Ibidem*, s. 46. Pierwszy odłam najbardziej rewolucyjny opowiadał się za poszukiwaniem współpracy z bolszewikami i ogólnie stroną rosyjską; federaliści szukali zbliżenia z Rosją, ale nie z bolszewikami; socjaldemokraci raczej skupiali się na kontynuowaniu prac istniejących organów białoruskiej władzy.

¹³⁷ *Ibidem*, s. 47.

Wstępnie zakładano funkcjonowanie państwa białoruskiego w ramach Litwy, ale w końcu grudnia 1918 roku, gdy miało miejsce spotkanie Józefa Stalina z przewodniczącym Północno-Zachodniego Komitetu Obwodowego Rosyjskiej Komunistycznej Partii (bolszewików) Aleksandrem Miasnikinem, wskazano konieczność utworzenia dwóch republik: białoruskiej oraz litewskiej. Republika białoruska miała składać się z guberni grodzieńskiej, mińskiej, witebskiej i smoleńskiej oraz obszaru Mohylewsczyzny i Homelszczyzny. Następnie 30 XII 1918 roku w Smoleńsku odbył się I Zjazd Komunistycznej Partii (bolszewików) Białorusi¹³⁸, który proklamował rezolucję o powstaniu Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej. W dniu 1 I 1919 roku podano oficjalnie do wiadomości w Smoleńsku, gdzie tymczasowo znajdowały się władze radzieckie, że została utworzona Białoruska Socjalistyczna Republika Radziecka. Od początku stycznia 1919 roku prace rozpoczął tymczasowy Rewolucyjny Robotniczo-Chłopski Rząd Białorusi. Na jego czele stanął Żmiecier Żyłunowicz.

Nowo proklamowany rząd przeniósł się do Mińska. W dniu 3 II 1919 roku ogłoszono konstytucję Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej pod nazwą *Deklaracja praw ludu pracującego i eksploatowanego*. Akt ten jest uważany za pierwszą ustawę zasadniczą Białorusi¹³⁹. Ówczesna konstytucja Białorusi była wzorowana na konstytucji Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej¹⁴⁰. Przejęto również podobny wzorzec instytucji w republice. Terytorialnie uszczuplono obszar nowej republiki, aby wkrótce doprowadzić do włączenia jej (19 lutego) w skład Socjalistycznej Republiki Litwy i Białorusi. Działania te miały wykluczyć rozwój aspiracji narodowotwórczych wśród Białorusinów i świadczyć o dobrej woli władzy radzieckiej wobec zasady samostanowienia narodów. Przeciwno likwidacji BSRR protestowali białoruscy komuniści na czele z Żmiecierem Żynułowiczem¹⁴¹.

Plany bolszewików pokrzyżował konflikt zbrojny z Polską. W II połowie lutego 1919 roku miały pierwsze potyczki między obu stronami. Ziemie białoruskie ponownie stały się areną działań zbrojnych. Wojska polskie oparowały zdecydowaną większość terytorium białoruskiego do końca sierpnia

¹³⁸ Zjazd KP(b)B wyłonił się z przekształcenia VI Konfederacji Północno-Zachodniego Obwodu RKP(b).

¹³⁹ SI Kancelarii Sejmu RP, <http://biurose.sejm.gov.pl>, Kancelaria Sejmu, Biuro Studiów i Ekspertyz, E. Toczak, *Rada Najwyższa Białorusi*, „Raport”, 1993, nr 26, s. 1, inf. z 23 VIII 2012.

¹⁴⁰ *Ibidem*.

¹⁴¹ O. Łatyszczek, E. Mironowicz, *Historia Białorusi od połowy XVIII wieku do końca XX wieku*, Białystok 2002, s. 140.

1919 roku. Polacy pragnąc pozyskać sojusznika w walce z Rosją, szukali dogodnej płaszczyzny porozumienia ze społeczeństwem białoruskim. Jeszcze w kwietniu 1919 roku Józef Piłsudski w odezwie do *Do ludności W. Ks. Litewskiego* deklarował, że oddziały polskie przyniosą mieszkańcom tych ziem długo oczekiwaną wolność. Kręgi polityczne bliskie Piłsudskiemu (jak i on sam) lansowały koncepcję federalistyczną¹⁴², która była zbieżna z oczekiwaniami licznych działaczy białoruskich. Pokładali w jego osobie wiele nadziei, zwłaszcza członkowie utworzonego w Mińsku Tymczasowego Białoruskiego Komitetu Narodowego. Zbliżenie polityczne między stroną białoruską i polską wydawało się wkraczać na właściwe tory.

Przedstawiciele władz obu stron białoruskiej i polskiej: Anton Łuckiewicz – premier rządu Białoruskiej Republiki Ludowej (na uchodźstwie) oraz Ignacy Padarewski podczas spotkania w lipcu 1919 roku w Paryżu opracowali projekt umowy federacyjnej obu państw¹⁴³. Przewidywano utworzenie wspólnego dowództwa wojskowego oraz prowadzenie wspólnej polityki zagranicznej. W związku z tymi założeniami delegacja Białoruskiej Centralnej Rady Wileńszczyzny i Grodzieńszczyzny przedstawiła w lipcu 1919 roku Józefowi Piłsudskiemu koncepcję (z prośbą o poparcie) powołania Białoruskiej Komisji Wojskowej, która miała czuwać nad całością prac związanych z formowaniem oddziałów białoruskich. Białoruska Komisja Wojskowa miała działać przy Naczelnym Dowództwie Polskim. W sierpniu 1919 roku rozpoczęła prace¹⁴⁴. W jej składzie znaleźli się Paweł Alaksiuk, ks. Jan Stankiewicz, Aleksander Gołowiński, płk Haasan Konopacki, płk Dawid Jakubowski, kpt. Franciszek Kuszel. Przewidywano sformowanie około 20 tys. armii. Wcześniejsze próby

¹⁴² Twórcy koncepcji federalistycznej zakładali poprawę niekorzystnego środowiska bezpieczeństwa zewnętrznego państwa oraz łagodzenie konsekwencji osiowego położenia geopolitycznego w następstwie rozbicia terytorialnego Związku Radzieckiego na państwa narodowościowe. Piłsudski konstruując koncepcję bazował na rodzimym romantycznym prometeizmie. Wskazywał wyjątkowe wartości duchowe Polaków, przypisując Polsce rolę Prometeusza – samotnego bojownika, przeciwstawiającego się istniejącemu układowi sił w Europie, symbolu nieskończonego wysiłku, który w efekcie zakończy się wstrząsem politycznym. Historyczna rola Polaków miała polegać na pokonaniu niemożliwości politycznej dając tym samym nadzieję narodom „niehistorycznym”, takim jak Litwini, Białorusini, Łotysze i Rusini (Ukraińcy), którzy takowej siły nie posiadają. Olbrzymim zagrożeniem według niego był bolszewizm niszczący indywidualność i rozwój społeczny. Dlatego też Piłsudski energicznie wspierał działania i ruchy zwalczające bolszewików. J. Zalewski, *Kierunek „prometejski” w polityce i propagandzie wojskowej Drugiej Rzeczypospolitej polskiej*, [w:] *Polska i Ukraina w walce o niepodległość 1918–1920*, red. T. Krząstek, Warszawa 2009, s. 374.

¹⁴³ E. Mironowicz, *op. cit.*, s. 52.

¹⁴⁴ Na temat prac Białoruskiej Komisji Wojskowej w Polsce szerzej zob. Z. Karpus, *Formowanie oddziałów wojskowych przez Białoruską Komisję Wojskową w Polsce w latach 1919–1920*, [w:] *Białoruś w XX stuleciu...*, s. 309–320.

powołania wojska białoruskiego przy pomocy strony niemieckiej oraz władz Republiki Litewskiej¹⁴⁵ zakończyły się połowicznym sukcesem, dlatego liczone na lepsze efekty w kooperacji z Polakami.

W sierpniu 1919 roku po zajęciu przez polskie jednostki Mińska, została wydana odezwa, w której stwierdzano, że „zwycięska armia polska przynosi na swoich szablach narodowi białoruskiemu prawo samostanowienia”¹⁴⁶. Potwierdzeniem tego stanowiska miało być oświadczenie przebywającego w Mińsku we wrześniu 1919 roku Józefa Piłsudskiego. Wyraził przekonanie, że naród białoruski powinien sam wybrać formy rządzenia¹⁴⁷. Jednak polityka polska na zajętych terenach, a szczególnie działania Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich zniwelowały szansę na porozumienie. Obsadzone przez administrację polską osoby nie współpracowały z Białorusinami, ale również swoim grabieżczym postępowaniem, wywoływały powszechną nienawiść. Prześladowania dotknęły prawosławnych, niezależne gazety białoruskie, środowiska chłopskie. W dużej mierze dopuszczało się ich wojsko oraz żandarmeria. Idea federacji upadła.

Wśród polityków białoruskich ponownie powrócono do kierunku rosyjskiego, czyli *zapadnoruszizmu*. Podzielona Rada Białoruskiej Republiki Ludowej¹⁴⁸ oscylowała coraz wyraźniej w stronę sojuszu z bolszewikami. Jedynie premier Anton Łuckiewicz i jego najbliżsi współpracownicy nadal liczyli na układ z Józefem Piłsudskim¹⁴⁹. Na tym tle doszło do przełomu w Radzie BRL, który przyniósł w rezultacie powstanie dwóch równorzędnie działających rządów białoruskich. W dniu 13 XII 1919 roku większość Rady BRL wybrała nowego premiera. Został nim Waław Łastouski. Ogłoszono wówczas Radę Ludową BRL. Stanowisko przewodniczącego powierzono Piotrowi Kreczeuskiemu. Tymczasem zwolennicy Łuckiewicza proklamowali się Radą Najwyższą BRL. Wkrótce aresztowano członków Rady Ludowej

¹⁴⁵ Od grudnia 1918 roku w Grodnie istniał 1 Białoruski Pułk Piechoty. W prace nad jego sformowaniem był zaangażowany naczelnik okręgu wojskowego w Grodnie płk Mikołaj Demidow oraz minister do spraw białoruskich w rządzie litewskim Jazep I. Waronko (wcześniej pełnił funkcję premiera BRL). A. Jurevičiūtė, *Белорусские военные формирования в литовской армии 1918–1921 г.г.*, [w:] *Białoruś w XX stuleciu...*, s. 281–285; O. Łatyszonek, *Białoruskie formacje wojskowe 1917–1923*, Białystok 1995, s. 92–95.

¹⁴⁶ J. Zalewski, *op. cit.*, s. 375.

¹⁴⁷ *Ibidem*.

¹⁴⁸ Najbardziej niechętne Polsce stanowisko w Radzie Białoruskiej Republiki Ludowej reprezentowali przedstawiciele Białoruskiej Partii Socjalistów-Rewolucjonistów oraz Białoruskiej Partii Socjalistów-Federalistów.

¹⁴⁹ W dniu 20 XI 1919 roku doszło do spotkania premiera Łuckiewicza z Piłsudskim. Ustalono, że Rada Białoruskiej Republiki Ludowej przekształci się w Narodową Radę Białoruską.

BRL. Dokonali tego Polacy. Po zwolnieniu część z nich udała się do Kowna, gdzie jej członkowie jako Rada otrzymali status rządu na emigracji. Zaś rząd Łuckiewicza przeniósł się do Wilna.

W lipcu 1920 roku obszar Białorusi został zajęty przez będące w ofensywie siły radzieckie. Bolszewicy po opanowaniu tych ziem ponownie proklamowali powstanie Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej¹⁵⁰. W składzie nowego białoruskiego radzieckiego rządu¹⁵¹ znaleźli się: Alaksandr Czarwiakou, Wilhelm Knorin, Jazep Adamowicz. BSRR była niewielkim terytorialnie tworem państwowym ograniczonym do obszaru Mińszczyzny, który i tak wkrótce utraciła. Jesienią 1920 roku, a dokładnie w październiku, polskie oddziały kolejny raz wkroczyły do Mińska. Zdecydowana większość ziem białoruskich znalazła się na nowo pod kontrolą Polaków. Wydawać by się mogło, że ponownie zaistniała szansa powrotu do idei federalistycznej.

Traktat ryski z 18 III 1921 roku przesądził o losach Białorusi¹⁵². Rozmowy w sprawie pokoju i podpisanie dokumentu odbyło się bez udziału przedstawicieli białoruskich. Ustalona granica polsko-radziecka przekreśliła nadzieje Białorusinów na powstanie niepodległego państwa. W myśl układu Polsce przypadły ziemie białoruskie i ukraińskie o skomplikowanej strukturze etnicznej. Polacy realizując postanowienia pokoju ryskiego doprowadzili do rozłamu wśród białoruskich środowisk politycznych, jak również zniechęcili do siebie oddziały białoruskie¹⁵³ walczące po stronie polskiej podczas woj-

¹⁵⁰ Deklarację o proklamowaniu Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej podpisano w dniu 31 VII 1920 roku. W imieniu Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Litwy i Białorusi akt podpisali: I. Śmigło, Wilhelm Knorin i Alaksander Czarwiakou. W imieniu KC Powszechnego Robotniczego Związku Żydowskiego „Bund” – A. Wajnsztejn, Komitetu Centralnego Białoruskiej Organizacji Komunistycznej – Usiewaład Ihnatouski, Centralnego Biura Związków Zawodowych Mińska i guberni mińskiej – Aleksander Krynicki. Dokumentu nie podpisali przedstawiciele Białoruskiej Partii Socjalistów-Rewolucjonistów.

¹⁵¹ Funkcję rządu pełnił Komitet Wojskowo-Rewolucyjny.

¹⁵² Szerzej na ten temat: J. Borzęcki, *Pokój ryski 1921 roku i kształtowanie się międzywojennej Europy Wschodniej*, Warszawa 2012, *passim*; W. Materski, *Na widencie: Rzeczpospolita wobec Sowietów 1918–1943*, Warszawa 1995, *passim*; *Traktat pokoju pomiędzy Polską a Rosją i Ukrainą Ryga 18 marca 1921. 85 lat później*, wstęp, oprac., wybór B. Komorowski, Warszawa 2006, *passim*.

¹⁵³ Polacy wykonując postanowienia traktatu ryskiego przystąpili do rozformowania oddziałów białoruskich w maju 1921 roku. Należy jednak zaznaczyć, że już wcześniej proces tworzenia jednostek białoruskich nastroczał wiele problemów. Najwięcej trudności sprawiała lokalna polska administracja na ziemiach białoruskich, bojkotująca akcję. W Białoruskiej Komisji Wojskowej doszło do rozłamu. Pomimo komplikacji Białorusinom udało się sformować pierwsze jednostki narodowe walczące po stronie polskiej. Wśród nich należy wymienić oddział gen. Stanisława Bułak-Bałachowicza oraz Brygadę Sołucką. E. Mironowicz, *op. cit.*, s. 59–61.

ny¹⁵⁴. Znaczna część z nich zaniechała antyradzieckich działań partyzanckich i przyłączyła się do emigracyjnego ośrodka białoruskiej władzy w Kownie.

Po układzie w Rydze obie strony deklarowały uznanie państwowości białoruskiej. Ta „niepodległa Białoruś” w formie Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej początkowo liczyła 59,6 tys. km kw. Były to powiaty guberni mińskiej: bobrujski, mozyrski, słucki, ihumeński, borysowski, miński. Zamieszkiwało ten obszar około 1,6 mln osób¹⁵⁵. Nieco później terytorium BSRR zostało poszerzone (w 1923 roku) dzięki długotrwałym staraniom białoruskich bolszewików i ostatecznej zgodzie Moskwy o piętnaście powiatów guberni witebskiej, smoleńskiej oraz homelskiej¹⁵⁶. Kolejna korekta granic miała miejsce w 1926 roku, gdy dodano jeszcze dwa powiaty: rzeczycki i homelski. Łącznie po tych zmianach ziemie BSRR miały powierzchnię 125 tys. km kw. z liczbą ludności osiągającą 5 mln. Białoruska Socjalistyczna Republika Radziecka była całkowicie uzależniona od Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej. Oba państwa zawarły na początku 1921 roku porozumienie wprowadzające wspólne dla obu krajów komisariaty ludowe (ranga ministerstwa) – spraw wojskowych, gospodarki, handlu zagranicznego. Białoruś została podporządkowana nieformalnie w sferze administracyjnej władzom centralnym w Moskwie, zanim ogłoszono powstanie Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich¹⁵⁷.

Umowa związkowa z 30 XII 1922 roku spowodowała wprowadzenie wspólnego obywatelstwa dla ludności republik związkowych. Białorusini uchwalili swoją konstytucję z opóźnieniem wobec pozostałych republik związkowych. Miało to miejsce w 1927 roku. Politycy białoruscy nie byli przekonani do proponowanej przez bolszewików formuły „dyktatury proletariatu”. Ówczesna ustawa zasadnicza Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej przekazywała oficjalnie władzę radom delegatów robotniczych, czerwonooarmijnych i chłopskich wszystkich szczebli¹⁵⁸. Konstytucja wskazywała, iż najwyższą władzą w republice jest Zjazd Rad BSRR, wybrany w wielostronnych wyborach, a organem sprawującym władzę między zjaz-

¹⁵⁴ Szerzej: O. Łatyszczek, *Białoruskie formacje...*, s. 121 i n.

¹⁵⁵ E. Mironowicz, *op. cit.*, s. 64.

¹⁵⁶ H. Głogowska, *op. cit.*, s. 78. Białoruś otrzymała następujące powiaty (w myśl decyzji Prezydium Wszechrosyjskiego Centralnego Komitetu Wykonawczego z dnia 4 II 1924 roku): witebski, horodecki, drysieński, lepelski, orszański, połocki, siennieński, suraski (gubernia witebska); mohylewski, rohaczewski, bychowski, klimowicki, czerykowski i czauski (gubernia homelska); gmina dudziecka ze stacją Kalinkowicze; powiat horecki i mścislawski (część) przynależne do guberni smoleńskiej.

¹⁵⁷ *Ibidem*, s. 65.

¹⁵⁸ *Ibidem*.

dami Centralny Komitet Wykonawczy BSRR¹⁵⁹. Organ ten pełnił funkcje ustawodawcze oraz wykonawczo-administracyjne. Często jego prerogatywy pokrywały się z kompetencjami Rady Komisarzy Ludowych (odpowiednik rządu). Zakres kompetencji dotyczył podziału administracyjnego i przyłączania nowych terenów, ustanawiania podatków, tworzenia nowych organów i instytucji o znaczeniu republikańskim, prawa amnestii, rozpatrywania protestów i skarg obywatelskich, wydawania instrukcji i kierowania kampanią wyborczą do rad¹⁶⁰. Bierne i czynne prawo wyboru do rad należało się nielicznym – robotnikom, chłopom oraz żołnierzom. Natomiast pozbawieni tego prawa byli duchowni, prywatni handlowcy, osoby zatrudniające najemną siłę roboczą w sektorze prywatnym, dawni urzędnicy i policjanci oraz osoby zaangażowane w działalność polityczną w okresie 1917–1921 skierowaną przeciwko bolszewikom¹⁶¹.

Latem 1923 roku władze białoruskie ogłosiły amnestię dla działaczy i członków niebolszewickich organizacji działających na Białorusi w okresie 1918–1921. Takie postępowanie ułatwiło zewidencjonowanie potencjalnych „wrogów” nowej władzy, a w przyszłości fizyczną ich eliminację, gdyż początkowo liberalne podejście prezentowane przez bolszewików, utwierdzało część białoruskich polityków w przekonaniu o demokratycznym charakterze nowego ustroju¹⁶². Białoruski system władzy w latach dwudziestych był zdominowany przez jedną partię – Komunistyczną Partię Białorusi. Sterowała ona całą bieżącą polityką białoruską. Na poszczególnych zjazdach przyjmowano zasady Nowej Ekonomicznej Polityki (NEP), polityki narodowościowej i kulturalnej¹⁶³. Partia ta była od 1924 roku jedyną legalną organizacją polityczną na obszarze państwa białoruskiego¹⁶⁴.

Newralgicznym problemem z jakim uporać się musiała nowa władza była odbudowa kraju ze zniszczeń wojennych. Katastrofalna sytuacja była w przemyśle. Podobnie było na terenie pozostałych republik radzieckich.

¹⁵⁹ Na czele Centralnego Komitetu Wykonawczego stało Prezydium. Było to specjalne ciało kolegialne pełniące funkcje ustawodawcze i także w niektórych przypadkach nadzorcze w stosunku do organów wykonawczych.

¹⁶⁰ H. Głodowska, *op. cit.*, s. 83.

¹⁶¹ W początkach lat dwudziestych działały jeszcze na obszarze Białorusi partie polityczne o zabarwieniu socjalistycznym. Akceptowały one zasadniczo postępowanie bolszewików. Spośród tych organizacji politycznych na uwagę zasługują: Białoruska Partia Socjalistów-Rewolucjonistów; Powszechny Żydowski Związek Robotniczy „Bund” (zlikwidowany pod wpływem nacisków bolszewików w marcu 1921 roku). Bardzo szybko rozprawiono się z nimi.

¹⁶² O. Łatyszczek, E. Mironowicz, *op. cit.*, s. 151–152.

¹⁶³ H. Głodowska, *op. cit.*, s. 89.

¹⁶⁴ *Ibidem*.

Dlatego decyzją X Zjazdu Rosyjskiej Partii Komunistycznej (bolszewików) zaczęto realizować wspomnianą już Nową Ekonomiczną Politykę. Miała ona ożywić gospodarkę. W rozwoju wielu gałęzi gospodarki białoruskiej po zakończeniu I wojny światowej istotną rolę odegrał kapitał prywatny. W roku 1926 na ziemiach białoruskich funkcjonowało 60 178 drobnych przedsiębiorstw przemysłowych i rzemieślniczych, w tym około 58 tys. było w dyspozycji prywatnej¹⁶⁵. Kluczowe były przemysły drzewny i spożywczy. W gospodarce rolnej panowało dość liberalne podejście do form własności, istniały państwowe sowchozy, spółdzielcze kołchozy lub gospodarstwa prywatne¹⁶⁶. Zdecydowanie preferowane było prywatne gospodarstwo rolne średniej wielkości¹⁶⁷. Zlikwidowane zostały drobne gospodarstwa chłopskie¹⁶⁸, natomiast kilkunastohektarowe gospodarstwa przyspieszyły unowocześnienie rolnictwa białoruskiego¹⁶⁹. Zamożność gospodarstw chłopskich zwiększyła rozwój różnorodnych stowarzyszeń rolniczych¹⁷⁰. Były to towarzystwa kredytowe, melioracyjne, maszynowe. Ich celem było gromadzenie środków finansowych na inwestycje w rolnictwie. Tymczasem w kołchozach pracowali dawni parobkowie i najuboższe warstwy społeczne.

Ożywienie gospodarki w sektorze rolnym przyniosło wymierne korzyści dla całej gospodarki białoruskiej. Sukces NEP oddziaływał również na pozostałe dziedziny życia. W okresie realizacji Nowej Ekonomicznej Polityki mamy do czynienia z niezwykle liberalizacją w sferze kultury białoruskiej. Następowala białorutenizacja życia publicznego. Język białoruski dominował jako państwowy. Na terytorium całej BSRR następował dynamiczny rozwój nauki, oświaty i kultury białoruskiej. Ta „otwartość” nowych władz białoruskich spowodowała, iż w pracę na rzecz odbudowy Białorusi były włączane osoby z kręgów emigracyjnych. Do kraju powrócił w październiku 1925 roku Aleksandr Ćwiklewicz (od kwietnia 1923 roku pełnił funkcję premiera rządu

¹⁶⁵ *Ibidem*.

¹⁶⁶ *Ibidem*, s. 91.

¹⁶⁷ *Ibidem*.

¹⁶⁸ Komuniści białoruscy wspierali w latach dwudziestych średnie i duże gospodarstwa rolne. Pomoc polegała na zmniejszaniu podatków rolnikom, którzy: 1) uprawiali rośliny będące ważnym surowcem dla przemysłu, między innymi len, konopie, buraki cukrowe oraz 2) inwestowali w polepszenie jakości uprawianej ziemi.

¹⁶⁹ Twórcą reformy rolnej był ludowy komisarz do spraw rolnictwa Dźmityry Pryszczipau. Kilka lat później został oskarżony o tworzenie gospodarstw kułackich (kapitalistycznych). O. Łatyszonek, E. Mironowicz, *op. cit.*, s. 154.

¹⁷⁰ *Ibidem*.

BRL w Kownie). Na powrót zdecydował się też były premier BRL Wacław Łastauski.

Tymczasem od jesieni 1926 roku rozpoczął się powolny kres NEP. Moskwa zaniepokojona dotychczasowym kierunkiem obranym przez białoruskich bolszewików postanowiła błyskawicznie interweniować. W kolejnych latach była realizowana stalinowska polityka unifikacji życia gospodarczego i politycznego, dlatego też dochodziło do rozprawy z „narodowym demokracyzmem” i jego przedstawicielami. Białoruska elita narodowa, w tym inteligencja w wyniku brutalnej kampanii propagandowej (jej początek miał miejsce w 1929 roku) została oskarżona o szerzenie nacjonalizmu. Przedstawiciele białoruskich kręgów politycznych¹⁷¹ oraz innych społecznych zmuszano do porzucenia kierowniczych stanowisk państwowych, następnie oskarżano i skazywano na wieloletnie kary więzienia. Część z nich dostała wyroki śmierci.

W latach trzydziestych XX wieku doszło do szeroko zakrojonej kampanii rusyfikacyjnej. Władze rozpoczęły walkę z „naleciałościami burżuazyjnymi” w języku białoruskim. W nomenklaturze państwowej i partyjnej język białoruski został zastąpiony przez rosyjski. Jak zauważył Sokrat Janowicz Białoruś „[...] w warunkach szczytowej potęgi ZSRR przypominała jakieś generalne gubernatorstwo. Kulturę narodową w niej poddano swoistej muzeofikacji, język zaś – jego funkcję społeczną – zredukowano do poziomu osobliwości folklorystycznej”¹⁷². Walka ideologiczna przeniosła się na prowincję. Władze w Moskwie zdecydowały się, po wcześniejszym zduszeniu prywatnych inicjatyw gospodarczych¹⁷³, na rozliczenie z białoruskimi chłopami, którzy stanowili 80 proc. mieszkańców republiki. Przez ponad dekadę począwszy od 1925 roku, poprzez przymusową kolektywizację¹⁷⁴ i przyspieszenie przemysłowe, miało miejsce zwiększenie trzykrotne warstwy robotniczej

¹⁷¹ *Ibidem*, s. 159. Wśród aresztowanych znalazły się następujące osoby: Wacław Łastauski, Aleksandr Ćwiklewicz, Jazep Losik, Arkadź Smolicz, Iwan Sierada, Anton Balicki, Żmicier Żyłunowicz, Usiewaład Ihnatouski. Oprócz polityków aresztowano znakomitych białoruskich artystów Janka Kupałę, Jakuba Kołasę.

¹⁷² S. Janowicz, *Kształtowanie się narodu białoruskiego*, [w:] *Europa nie-prowincjonalna: Non-provincial Europe. Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772–1999*, red. K. Jasiewicz, Warszawa 1999, s. 247.

¹⁷³ Właściciele prywatnych obciążano w II połowie lat dwudziestych rosnącym podatkiem od zysków. Początkowo było to 25 proc., potem 45 proc., aż wreszcie 70 proc. W rezultacie doprowadzono do upadku sektora prywatnego.

¹⁷⁴ Chłopom zabierano gospodarstwa rolne oraz konfiskowano cały inwentarz. Niechętnych kolektywizacji skazywano na Sybir. Politykę tego typu lekko złagodzono od 1930 roku.

kosztem wsi białoruskiej. W roku 1939 chłopi stanowili już tylko 22 proc. społeczeństwa białoruskiego¹⁷⁵.

W trakcie usilnego procesu industrializacji powstało na terytorium Białorusi ponad tysiąc nowych przedsiębiorstw państwowych, w tym około 400 produkowało na potrzeby kompleksu militarno-przemysłowego Związku Radzieckiego¹⁷⁶. W skutek zmian w sektorze gospodarczym i nacisku na rozwój przemysłu ciężkiego oraz napływu ludności wiejskiej do miast, w latach trzydziestych pojawił się problem mieszkaniowy dla gwałtownie zwiększonej liczby ludności w miastach.

Końcówka lat trzydziestych XX wieku była czasem terroru i czystek dokonywanych na białoruskiej ludności cywilnej przez Narodnyj Komissariat Wnutriennich Dieł (NKWD). Zwiększała się liczba wrogów narodu i władzy. Wyrok śmierci można było wykonać już na osobie, która ukończyła 12 lat, gdy tylko oskarżono ją o działalność terrorystyczną¹⁷⁷. Jednym z największych miejsc kaźni Białorusinów była niewielka miejscowość Kuropaty w okolicach Mińska, gdzie w okresie 1937–1941 wymordowano około od 100 tys. do 250 tys. ludności¹⁷⁸.

We wrześniu 1939 roku po wkroczeniu na tereny II Rzeczypospolitej oddziałów radzieckich rozpoczęły działalność zarządy tymczasowe, rewolucyjne włościńskie komitety, które miały zająć się odbudową życia społeczno-gospodarczego na terenie Zachodniej Białorusi. Władze w Moskwie, aby uzasadnić opinii światowej aneksję ziemi polskich dokonaną przez swoje wojska w dniu 17 IX 1939 roku, stwierdziły, iż realizowały tylko wolę narodów białoruskiego i ukraińskiego. Uprawomocnienia bytności radzieckiej na terenach Zachodniej Białorusi miało dokonać Zgromadzenie Narodowe Zachodniej Białorusi. Wybory do tego organu przybrały formę propagandowego spektaklu. Miały miejsce w październiku 1939 roku, udział wzięło 90 proc. uprawnionych do głosowania¹⁷⁹. Kandydaci zostali zaproponowani przez komitety włościńskie, zarządy tymczasowe, Gwardię Robotniczą. Nowo wybrane Zgromadzenie Ludowe w końcu października 1939 roku zdecydowało o przyłączeniu tych ziem do BSRR. Formalne przyłączenie nastąpiło 14 XI 1939 roku¹⁸⁰. Na przejętych obszarach ustanowiono nowy podział administra-

¹⁷⁵ O. Łatyszonek, S. Mironowicz, *op. cit.*, s. 161.

¹⁷⁶ *Ibidem*.

¹⁷⁷ *Ibidem*, s. 162.

¹⁷⁸ *Ibidem*.

¹⁷⁹ *Ibidem*, s. 191.

¹⁸⁰ *Ibidem*.

cyjny oraz stopniowo wprowadzano „porządek” radziecki. Opornych wobec nowej władzy mieszkańców aresztowano, deportowano lub likwidowano.

Wraz z realizacją planu „Barbarossa” niemieckie oddziały w czerwcu 1941 roku zajęły tereny białoruskie. Wycofujące się wojska radzieckie stosowały metodę „spalonej ziemi” i masowej migracji ludności cywilnej. Niemcy na okupowane ziemie wprowadzali własną administrację. Brak odpowiednich kadr zmuszał niemieckiego okupanta do obsadzania niższych stanowisk Polakami. Tymczasem wśród białoruskich środowisk emigracyjnych przebywających w Niemczech i Czechosłowacji pojawiła się idea utworzenia państwa białoruskiego przy pomocy hitlerowskich Niemiec. Głównym projektodawcą był działacz białoruski Iwan Jermaczenko. Rozmowy były prowadzone od sierpnia 1939 roku. Już latem 1940 roku w Berlinie Białorusini uzyskali zgodę na powołanie Białoruskiego Komitetu Samopomocy¹⁸¹. Następnie 19 VI 1941 roku utworzono w Berlinie Białoruskie Centrum Narodowe, które w przyszłości mogło stanowić załączek rządu białoruskiego.

Niemcy na terytorium białoruskim, po jego opanowaniu, utworzyli Okręg Generalny Białoruś. Jego komisarzem generalnym został Wilhelm Kube. Prowadził politykę wspierającą białoruski nacjonalizm oraz wszelkie ruchy kolaborujące z Niemcami, takie jak Białoruska Samopomoc Ludowa, Białoruska Samoobrona. Jego przychylność zyskała Białoruska Rada Zaufania. Początkowe rozbudzone nadzieje Białorusinów na ewentualną szansę utworzenia bardziej samodzielnego narodowego rządu, rozwiła śmierć Kubego i objęcie w 1943 roku stanowiska komisarza przez Curta von Gottberga¹⁸². Z jego polecenia wykonano wyrok na przewodniczącym Białoruskiej Rady Zaufania Waclawie Iwanouskim. Gottberg zaakceptował pomysł powołania w grudniu 1943 roku Białoruskiej Centralnej Rady¹⁸³, na której czele stanął niepopularny w białoruskich kręgach emigracyjnych Radaśław Astrouski (Radosław Ostrowski). Białoruska Centralna Rada była traktowana przez okupanta jako przedstawiciel narodu białoruskiego. Z inicjatywy Astrouskiego (przy wcześniejszym uzgodnieniu ze służbami bezpieczeństwa III Rzeszy) w dniu 27 VI 1944 roku miał miejsce II Zjazd Wszechbiałoruski¹⁸⁴. Uczestniczyło w nim około 1040 delegatów. Zwołany kongres uznał się za

¹⁸¹ *Ibidem*, s. 209.

¹⁸² *Ibidem*, s. 224.

¹⁸³ J. Grzybowski, *Pogoń między Orłem Białym, Swastyką i Czerwoną Gwiazdą: Białoruski ruch niepodległościowy 1939–1956*, Warszawa 2011, s. 228.

¹⁸⁴ O. Łatyszonek, S. Mironowicz, *op. cit.*, s. 226.

kontynuatora opcji politycznej Białoruskiej Republiki Ludowej. Deklaracja ta złożona przy wsparciu faszystowskich Niemiec rzutowała później na postrzeganie przez opinię światową rządowego ośrodka emigracyjnego BRL, mimo iż schorowany Wasil Zacharka odciął się wcześniej od współpracy z Niemcami.

Analizując działalność władz emigracyjnych Białoruskiej Republiki Ludowej należy zauważyć, że po roku 1920 początkowo przebywały one na terytorium Litwy w Kownie, a jeszcze wcześniej przez bardzo krótki czas w Rydze. W 1923 roku władze litewskie cofnęły uznanie dla białoruskiego ośrodka emigracyjnego w Kownie¹⁸⁵. W tym okresie nastąpiły zmiany personalne w rządzie. Waclau Łastauski został pozbawiony urzędu pierwszego ministra, zastąpił go Aleksandr Ćwiklewicz¹⁸⁶. Pod koniec 1923 roku rząd BRL przeniósł się chwilowo do Berlina, aby ostatecznie osiąść w Pradze. Od tego momentu Praga stała się głównym politycznym ośrodkiem emigracji białoruskiej¹⁸⁷. Na stanowisku prezydenta BRL obsadzono Piotra Kreczeuńskiego. Funkcję tę pełnił do 1928 roku¹⁸⁸. Po jego śmierci zastąpił go Wasil Zacharka.

Działalność emigracyjnego rządu białoruskiego w Pradze do 1925 roku była dotowana przez stronę czechosłowacką. Władze republiki traktowały Radę i rząd BRL za przedstawiciela narodu białoruskiego na wychodźstwie¹⁸⁹. Sytuacja uległa radykalnemu przekształceniu po konferencji berlińskiej w 1925 roku. Wówczas doszło do rozłamu w emigracyjnym obozie rządowym. Po konferencji, na której był obecny premier rządu emigracyjnego i przedstawiciele BSRR część działaczy wraz z premierem Ćwiklewiczem uznała Mińsk za główny i jedyny ośrodek odrodzenia narodowego. Doszło do samorozwiązania Rady Ministrów. Nie uznał tego aktu ani prezydent BRL, ani Rada. Po tym wydarzeniu rząd czechosłowacki ograniczył subwencje dla białoruskich środowisk emigracyjnych. Po zajęciu Czechosłowacji przez Niemcy, białoruskie władze emigracyjne przeniosły się do Paryża.

W ostatnim roku wojny, w lutym 1945 roku niepodległościowe środowiska białoruskie skupione w Berlinie podjęły decyzję o opuszczeniu miasta. Odnosiło się to przede wszystkim do członków powiązanej z Niemcami Bia-

¹⁸⁵ M. Ocytko, *Białoruska społeczność w Pradze w okresie międzywojennym: Stan badań*, [w:] *Repatriacje i migracje ludności pogranicza w XX wieku: Stan badań oraz źródła do dziejów pogranicza polsko-litewsko-białoruskiego*, red. M. Kietliński, W. Śleszyński, Białystok 2004, s. 25.

¹⁸⁶ *Ibidem*.

¹⁸⁷ Szerzej na ten temat zob. B. Sačanka, *Bielaruskaja emigracyja*, Mińsk 1991, *passim*.

¹⁸⁸ M. Ocytko, *op. cit.*, s. 25.

¹⁸⁹ *Ibidem*.

łoruskiej Centralnej Rady. Jako pierwsza wyjechała grupa działaczy z BCR na czele z Jerzym Sobolewskim¹⁹⁰. Przedstawiciele ci udali się do Westfalii. Kolejni opuścili także stolicę Niemiec, między innymi A. Kałubowicz, F. Kuszel, Gańko, B. Rogula, którzy następnie skierowali się do Bawarii, do Girschau¹⁹¹. W marcu wyjechał z Berlina Astrouski (Ostrowski)¹⁹². Wkrótce BCR została rozwiązana (latem). Ostrowski piastujący urząd prezydenta BCR traktował ten stan jako przejściowy, licząc na reaktywowanie Rady. Tymczasem w sierpniu 1945 roku w Ratyzbonie zostało powołane do życia Białoruskie Centrum Narodowe¹⁹³. Na jego prezesa wybrano A. Kałubowicza. Nowa organizacja szybko okazała się mało przydatna dla białoruskiej sprawy. Nie spełniała pokładanych w niej nadziei i oczekiwań. Z czasem też uwidocznił się w niej rozdźwięk pomiędzy działaczami dawnej BCR a grupą związaną z Mykołą Abramczykiem. Ten ostatni traktowany był przez część reprezentantów niepodległościowego ruchu białoruskiego za spadkobiercę zmarłego w 1943 roku Wasyla Zacharki¹⁹⁴.

Abramczyk, który przez okres wojenny odgrywał drugorzędną rolę w strukturach białoruskich organizacji, po wojnie stopniowo umacniał swoją pozycję w środowisku emigracyjnym. On to propagował ideę reaktywowania Rady BRL¹⁹⁵. W grudniu 1947 roku Rada BRL ponownie rozpoczęła działalność. Funkcję jej prezydenta powierzono M. Abramczykowi. Kandydatura ta cieszyła się znaczną przychylnością wśród polityków zachodnich. Doszło do reaktywowania Białoruskiej Centralnej Rady, za czym gorąco orędownął Astrouski (Ostrowski). W rezultacie powstanie dwóch równorzędnych ośrodków uważających się za jedyne kontynuatora idei niepodległościowej, doprowadziło do rozłamu w obozie emigracyjnych działaczy białoruskich. Według stanowiska przedstawicieli Rady BRL wskrzeszenie BCR oznaczało gloryfikację przez Astrouskiego (Ostrowskiego) hitleryzmu¹⁹⁶, poza tym wskazywano, że minimalizował akt 25 III 1918 roku. Adwersarze nie pozostawali dłużni, oskarżając Abramczyka i niektóre osoby z jego najbliższego kręgu o powiązania z komunistami oraz sympatie polonofilskie. Rozdźwięk

¹⁹⁰ J. Grzybowski, *Białoruska Centralna Rada w latach 1943–1956: próba podsumowania problemu w świetle dotychczasowych badań i najnowszych źródeł*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne. Беларуські гістарычы зборнік”, 2009, z. 32, s. 191.

¹⁹¹ *Ibidem*.

¹⁹² *Ibidem*.

¹⁹³ *Ibidem*, s. 192.

¹⁹⁴ *Ibidem*.

¹⁹⁵ *Ibidem*.

¹⁹⁶ *Ibidem*, s. 194.

między Radą BRL i BCR przybierał z każdym rokiem na sile, osiągając apogeum w połowie lat pięćdziesiątych XX wieku.

W następnych latach natężenie antagonizmów wewnątrzemigracyjnych było mniejsze, co zostało uwarunkowane w dużej mierze porzuceniem myśli o szybkiej restauracji suwerennej państwowości białoruskiej. Kontynuująca działalność w Kanadzie, w Toronto, BRL nie zaprzestała starań o urzeczywistnienie idei niepodległościowej. Statut Rady BRL jasno precyzował cel Białoruskiej Republiki Ludowej. Było nim wypełnianie woli narodu białoruskiego wyrażonej w ustawie z dnia 25 III 1918 roku, a kluczowym zadaniem była odbudowa niepodległego państwa białoruskiego na wszystkich ziemiach białoruskich, przy wykorzystaniu wszystkich możliwych środków i sposobów¹⁹⁷.

Bibliografia

- Bolianovskij A., *Ukrajinski vijskovi formuvannia v zbrojnych sylach Nimeččyny (1939–1945)*, Lwiv 2003.
- Borzęcki J., *Pokój ryski 1921 roku i kształtowanie się międzywojennej Europy Wschodniej*, Warszawa 2012.
- Bruski J. J., *Miedzy prometeizmem a Realpolitik. II Rzeczpospolita wobec Ukrainy Sowieckiej 1921–1926*, Kraków 2010.
- Buczyński A., *Wybrane aspekty zapadnoruskiej tożsamości*, [w:] *Białoruś: Przeszłość i teraźniejszość. Kultura. Literatura. Język*, red. R. Radzik, M. Sajewicz, Lublin 2010.
- Čichradze O., *Pidgotovka ta počatok vijny bilšovyckoji Rosiji proty Ukrainy (osin 1918–z yma 1919 rr.)*, „Vijskovo-naukovyj visnyk”, 2001, № 3.
- C’wikievič A., „Zapadno-rusizm”: *Narysy z gistoryy gramadzkaj mysli na Belarusi u XIX i pačatku XX v.*, Mensk 1993.
- Davies N., *Orzeł Biały, Czerwona Gwiazda: Wojna polsko-bolszewicka 1919–1920*, Kraków 2011.
- Dąbrowski D., *Rzeczpospolita Polska wobec kwestii Rusi Zakarpackiej (Podkarpackiej): 1918–1939*, Toruń 2007.
- *Deržavnyj centr Ukrajinskoji Narodnoji Respubliki v ekzyli: statti i materialy*, Kyjiv–Vašynhton 1993.

¹⁹⁷ SI Rady Białoruskiej Republiki Ludowej, <http://www.radabnr.org>, „Statut Rady BRL”, pkt. 1, § 4, inf. z 27 VIII 2012.

- Dnistrianskyj M., *Etnopolityčna geografija Ukrainy: problem terytorijii, metodohiji, praktyky*, Lviv 2006.
- Głodowska H., *Białoruś 1914–1929: Kultura pod presją polityki*, Białystok 1996.
- Grzybowski J., *Białoruska Centralna Rada w latach 1943–1956: próba podsumowania problemu w świetle dotychczasowych badań i najnowszych źródeł*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne. Беларускі гістарычны зборнік”, 2009, z. 32.
- Grzybowski J., *Pogoń między Orłem Białym, Swastyką i Czerwoną Gwiazdą. Białoruski ruch niepodległościowy 1939–1956*, Warszawa 2011.
- Havryk V., *Isaak Mazepa v suspilno-polityčnomu žytti ukrajinskoji emihracijipo-vojennoho periodu (druha polovyna 40-ch – počatok 50-ch rr. XX st.)*, „Storinky istoriji: Zbirnyk naukovych prac”, 2009, Vyp. 28.
- Hirnyk L., *Na steżkach istoryčnych podij. Karpatska Ukraina i nastupni roky: Spohady i materialy*, Nju-Jork 1979.
- Horodnia N., *Oleksandr Šulchyn jak predstavnyk novoji heneraciji ukrajinskoji nacionalnoji elity peršoĵi polovyny XX stolittia*, „Visnyk Kyjivskoho nacionalnoho universytetu imeni Tarasa Ševčenko”, Istorija, 2005, Vyp. 80/81.
- Hrycak J., *Narys istoriji Ukrainy. Formuvannia modernoji ukrajinskoji naciji XIX–XX stolittia*, Kyjiv 1996.
- Janowicz S., *Kształtowanie się narodu białoruskiego*, [w:] *Europa nie-prowincjonalna: Non-provincial Europe. Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772–1999*, red. K. Jasiewicz, Warszawa 1999.
- Jurevičičūtė A., *Belorusskije vojennyje formacii v litovskoj armii 1918–1921 g.g.*, [w:] *Białoruś w XX stuleciu: W kręgu kultury i polityki*, red. D. Michaluk, Toruń 2007.
- Karpus Z., *Formowanie oddziałów wojskowych przez Białoruską Komisję Wojskową w Polsce w latach 1919–1920*, [w:] *Białoruś w XX stuleciu: W kręgu kultury i polityki*, red. D. Michaluk, Toruń 2007.
- Klimecki M., *Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Galicję Wschodnią 1918–1919*, Warszawa 2000.
- Klimecki M., *Polsko-ukraińska wojna o Wschodnią Galicję 1918–1919 r.: Polskie spojrzenie*, [w:] *Ukraina: kulturalna spadščyna, nacionalna svidomist, deržavnist*, red. J. Isajevyč, 2009, Lviv № 18.
- Klimecki M., *Sojusz polsko-ukraiński 1920 r.*, „Dzieje Podkarpacia”, 1999, t. 3.
- Komar V., *Koncepcija prometejizmu v polityci Polščei (1921–1939 rr.)*, Ivano-Frankivsk 2011.
- Krotofil M., *Sojusz polsko-ukraiński z 1920 roku*, [w:] *„Od armii komputerowej do narodowej (XVI–XX w.)”*: *Materiały z konferencji naukowej*, red. Z. Karpus, W. Rezmer, Toruń 1998.

- Legieć J., *Armia Ukraińskiej Republiki Ludowej w wojnie polsko-ukraińsko-bolszewickiej w 1920 r.*, Toruń 2003.
- Livuckij M., *DC UNR v ekzyli miż 1920 i 1940 rokamy*, Miunhen–Filadelfija 1984.
- Łatyszonek O., *Białoruskie formacje wojskowe 1917–1923*, Białystok 1995.
- Łatyszonek O., *Symbolika państwowa Białoruskiej Republiki Ludowej*, [w:] *Białoruś w XX stuleciu: W kręgu kultury i polityki*, red. D. Michaluk, Toruń 2007.
- Łatyszonek O., Mironowicz E., *Historia Białorusi od połowy XVIII wieku do końca XX wieku*, Białystok 2002.
- Macek J., *Republika Huculska*, „Plaj. Almanach Karpacki”, 1999, nr 19.
- Materski W., *Na widecie: Rzeczpospolita wobec Sowietów 1918–1943*, Warszawa 1995.
- *Memorandum of the Anti-Bolshevik Block of Nations*, Munich 1946.
- Michaluk D., *Białoruska Republika Ludowa 1918–1920: U podstaw białoruskiej państwowości*, Toruń 2010.
- Mielcarek A. J., *Granica Wołyńska. Terytorialne postanowienia układu Piłsudski–Petlura*, „Wiadomości Historyczne”, 2010, nr 4 (290).
- Mielnik U. A., *Państwowa ideologia Republiki Białoruś: podstawy teoretyczne*, Mińsk 2004.
- Mironowicz E., *Białoruś*, Warszawa 2007.
- Monołatj I., Witenko M., *Sąsiedzi nieznan: Wspólnoty etniczne Galicji Wschodniej w polityce Habsburgów*, Iwano-Frankiwnsk 2007.
- Monołatj I., *Ukraińscy Strzelcy Siczowi 1914–1918*, Warszawa 2011.
- Nazaruk J., *Dijalnist Sojuzu Wyzvolennia Ukrainy v Avstro-Uhorščyni na počatku Peršoju svitovoji vijny*, [w:] *Nad Wisłą i Dnieprem: Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i terażniejszość*, t. 1, red. I. Sribniak, Toruń–Kijów 2002.
- Ocytko M., *Białoruska społeczność w Pradze w okresie międzywojennym: Stan badań*, [w:] *Repatriacje i migracje ludności pogranicza w XX wieku: Stan badań oraz źródła do dziejów pogranicza polsko-litewsko-białoruskiego*, red. M. Kiełtiński, W. Śleszyński, Białystok 2004.
- Olszański T., *Historia Ukrainy XX wieku*, Warszawa 1993.
- Pahiria O., *Karpatska Sič: Vijskove formuvannia Karpatskoji Ukrainy*, Kyjiv 2010.
- Pajewski J., *Pierwsza wojna światowa 1914–1918*, Warszawa 1991.
- Panova I., *Holova Derżavnoho Centru UNR v ekzyli: polityko-pravovij status*, „Derżava i pravo”, 2010.
- Rebet L., *Svitla i tini OUN*, Miunchen 1964.
- Rudkouski P., *Powstawanie Białorusi*, Wrocław 2009.

- Rudovič S., *Belarus u čas peršaj susvetnaj vajny: nekataryja aspekty etnapalityčnej gistoryji*, [w:] *Białoruś: Przeszłość i teraźniejszość. Kultura. Literatura. Język*, red. R. Radzik, M. Sajewicz, Lublin 2010.
- Rybačok S., *Antybilšovytskij Blok Narodiv: formy ta napriamky dijalnosti*, „Naukovi zapysky Nacionalnogo universytetu »Ostrozka akademija«”, Istoryčni nauky, 2004.
- Sačanka B., *Bielaruskaja emigracyja*, Mińsk 1991.
- Šapovalov S., *Deržavotvorča dijalnist Centralnoji Rady zi vstanovlennia cyvilnogo i vijskovoho aparatu pislia povallennia samoderžavstva (berezen–gruden 1917 r.)*, [w:] *Deržava i armija*, red. L. Deščynskij, Lviv 2009, № 652.
- Skrukwa G., *Formacje wojskowe ukraińskiej „rewolucji narodowej” 1914–1921*, Toruń 2008.
- Slijusarenko P., *Dijeva Armija Ukrajinskoji Narodnoji Respubliku v Peršomu Zymovomu pochodi*, „Vojenna istorija”, 2002, № 5/6.
- Smaliančuk A., *Licvinstva, zahodnierusizm i belaruskaja idea XIX – pačatka XX st.*, [w:] *Białoruś w XX stuleciu: W kręgu kultury i polityki*, red. D. Michaluk, Toruń 2007.
- Sribniak I., *Obezzbrojena, ale neskorena. Internovana Armija UNR u taborach u Polšči j Rumuniji (1921–1924 rr.)*, Kyjiv 1997.
- Stecko Ja., *30 červnia 1941 roku: Prohološennia vidnovlennia deržavnosti Ukrainy*, Toronto–London 1967.
- Strona internetowa Forum – Litopys UPA, www.forum.ottawa-litopys.org.
- Strona internetowa Kancelarii Sejmu RP, <http://biurose.sejm.gov.pl>.
- Strona internetowa Rady Białoruskiej Republiki Ludowej, <http://www.radabnr.org>.
- Strona internetowa Rady Najwyższej Ukrainy, <http://zakon3.rada.gov.ua>.
- Strona internetowa Wikiźródła, pl.wikisource.org.
- Šulhyn O., *Bez terytoriji: Ideolohij ta čyn urjadu UNR na čužyni*, Paryż 1934.
- Torzecki R., *Polacy i Ukraińcy: Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1993.
- *Traktat pokoju pomiędzy Polską a Rosją i Ukrainą Ryga 18 marca 1921. 85 lat później*, wstęp, oprac., wybór B. Komorowski, Warszawa 2006.
- Turonek J., *Wacław Iwanowski i odrodzenie Białorusi*, Warszawa 1992.
- Tynčenko Ja., *Perša ukrajinsko-bilšovycka vijna (gruden 1917–berezen 1918)*, Kyjiv–Lviv, 1996.
- *Universal Dyrektoriji pro Zluku UNR I ZUNR*, [w:] *Zachidno-Ukrajinska Narodna Respublika 1918–1923: Dokumenty i materialy*, red. O. Karpenko, K. Mycan, t. 2, Ivano-Frankivsk 2001.

- Velyčkivskij M., *Sumni časy nimeckoji okupaciji (1941–1944 roku)*, „Vyzvolnyj šliach”, London 1965, Čast. 12, № 3.
- Velykočyj V., *Akt zluky UNR i ZUNR v ocinci ykrajinskoji istoriohrafiji*, „Halyčyna”, 2011, № 18–19.
- Velykočyj V., *Džerelado vyvčennia deržavnogo budivnyctva v ZUNR*, Ivano-Frankivsk 2003.
- Verstiuk V., *Ryzkij myrnyj dohovor 1921 r. i zaveršennia boroty za Ukrajinsku narodnu Respubliku, Problemy vyvčennia istoriji Ukrajinskoji revoliuciji 1917–1921 rokiv*, Kyjiv 2011.
- Verstiuk V., Ostaško T., *Dijači Ukrajinskoji Centralnoji Rady: Biohrafičnyj dovidnyk*, Kyjiv 1998.
- Vidnianskij S., *Velyka vijna jak projav kryzy jevropijskoji cyvilizaciji: Do 90-riččia počatku Peršoji svitovoji vijny*, „Dzerkalo tyžnia”, 2004, № 30.
- Zalewski J., *Kierunek „prometejski” w polityce i propagandzie wojskowej Drugiej Rzeczypospolitej polskiej*, [w:] *Polska i Ukraina w walce o niepodległość 1918–1920*, red. T. Krząstek, Warszawa 2009.
- *Konstytucyjnyj akt Ukrajiny 1917–1920: Nevidomi konstytuciji Ukrajiny*, red. D. Janevskij, Kyjiv 1992.
- Kurajev O., *Polityka Nimeččyny j Avstro-Uhorščyny v Peršij svitovij vijni: ukrajinskij naprjamok*, Kyjiv 2009.
- Kokovskij F., *Lemkivska respublika 1918–1919*, „Kalendar Červonoji Kalyny na 1935 rik”, 1934.
- Mazepa I., *Ukrajina v ohni I buri revoliuciji*, Praha 1942.
- Marozova S. V., *Likvidacyja unijackaj carkvy jak kulturna-cyvilizacyjnyj pavarot Belarusi*, [w:] *Problemy cyvilizacyjnogo rozvoju Bialorusi, Polski, Rosji i Ukrainy od końca XVIII do XXI wieku*, red. P. Franaszek, A. N. Nieczuchrin, Kraków 2007.
- Monolati I., *Razom, ale majže okremo: Vzajemodija etnopolityčnych aktoriv na zahidnoukrajinskuch zemliach u 1867–1914 rr.*, Ivano-Frankivsk 2010.
- *Organizacija ukrajinskych Nacionalistiv i Ukrajinska Povstanska Armija. Fachovyj vysnovok robočoji grupy istorykiv pry Urjadovij komisiji z vyvčennia dijalnosti OUN i UPA, 2-ge stereotypne vydannia*, Kyjiv 2005.
- Tereščenko J., *Hetmanat Pavla Skoropadskoho jak projav konservatyvnoji revoliuciji*, „Ukrainskij istoryčnyj žurnal”, 2008, № 4.